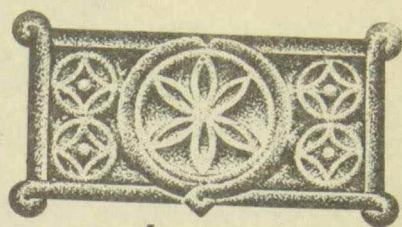

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1992

Զ-Է

ԽԻԹ

ՏԱՐԻ

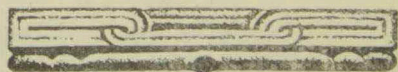
ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յու՛նիս — Յու՛լիս

1992

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՑ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

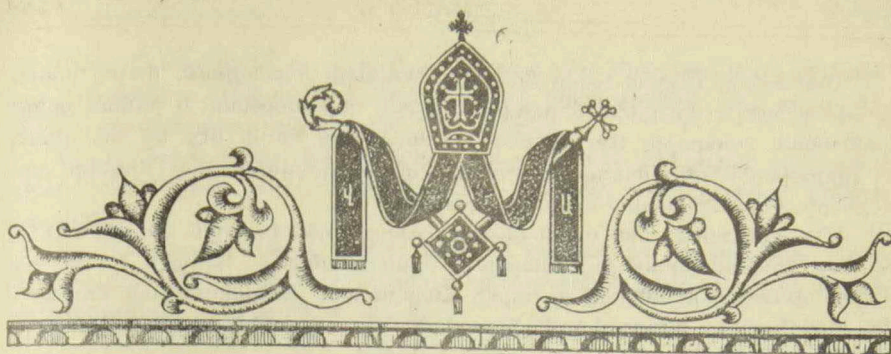
18207-ԱԿ

35-92

ՀԱՅ ԿԱՆՈՆ

Մ ԵՒ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ՎԱՋԳԻՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՌԹԻԻ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԽԱՆԴ ՍԻՐՈՑ ՈՂՋՈՅՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻՆ,
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, Տ. ԹՈՐԳՈՄԱՅ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՅ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ, Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ,
ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ, ՀԱՄՕՐԷՆ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅԻՅ ՄԵՐ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՅ,
ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՒ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆՅ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒ
ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՅ, ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ԵՒ
ՀԱՄԱՅՆ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ

Ազգերի պատմութիւնը բոլոր ժամանակներում մի տեսական պայքար է
եղել պահպանելու իրենց ինքնութիւնը և ազատ գոյատևումը:
Հայոց ազգը ոչ միայն բացառութիւն չի կազմել, այլ իր աշխարհաքա-
ղաքական դիրքով ստիպում է եղել մշտապէս ինքնապաշտպանութեան
պայքար մղել, յաճախ իր զաւակների մահատակութեան գնով, ապրելու հա-
մար ազատ ու ինքնիշխան իր հայրենի հողի վրայ, իր հաւատի, իր արժա-
նապատուութեան, իր հոգևոր արժէքների պահպանումով:

Մանասանդ վերջին երկու հազարամեակների ընթացքում, հալոց պատմությունը եղել է մի դիցազներգություն յանուն ազատության և յանուն քրիստոնեական հաւատքի: Այդ հերոսական պայքարի հունի մէջ եմ ստեղծուել ու բիրեղացել՝ մեր ժողովրդի բարոյական նկարագիրը, մեր հոգևոր արժեքները, մեր ինքնատիպ ազգային մշակոյթը:

Մեր օրերում էլ մեր ազգի ճակատագիրը նույնն է: Նոյն ժողովուրդն է, որ նոր պայմաններում նոյն մարտն է շարունակում: Այսպէս է որ մեր պատմութեան հորիզոնի վրայ, արդի Հայաստանի անկախութեան հռչակումը, հանդիսացաւ յիշատակութեան արժանի մեր ազգային պայծառ իրագործումներից մէկը, իր քաջ որդւոց սուրբ արինով:

Այսօր, մեր ժողովուրդը իր երիտասարդ ուժերի զարթօնքով, մի անգամ ևս ապացուցեց, թէ չի վախենում ազատ ու ինքնիշխան ապրելուց: Անկախութեան դրօշը իր գլխի վերև բարձր պահած, նա շարունակում է իր գոյամարտը, պահպանելու համար իր ձեռք բերած ազատութիւնը, ամրապնդելու համար հիմքերը իր նոր պետականութեան, քացելու համար նոր ճանապարհներ հայրենիքի հոգևոր ու նիւթական զարգացման:

Այս ապրումներով ու իղձերով է, որ այս օրերին Մենք ողջունեցինք մեր Հանրապետութեան նախագահի հրամանագիրը, ուղղուած մեր ամբողջ ազգին որ ի Հայաստան և որ ի սփիւռս աշխարհի, որով յայտարարում է ստեղծումը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի, մայր երկրի և յատկապէս մեծ երկրաշարժի աղէտեալ շրջանների վերաշինութեան սատար հանդիսանալու մարդասիրական առաջադրանքով:

Ահաւասիկ մի պատմական նախաձեռնութիւն, որ պիտի աղջունեն, վստահ ենք, մեր ազգի բոլոր զաւակները ուր էլ որ ապրելիս լինեն աշխարհի վրայ: Վստահ ենք, այո՛, որ բոլոր հայերը անխտիր, անասկարկ պիտի պատասխանեն՝ «Պատրաստ ենք մեր պարտքը կատարելու»:

Այս պատասխանը ոսկի տառերով պիտի արձանագրուի մեր պատմութեան յաղթական կամարի ճակատին:

Ահաւասիկ մի պատուաբեր առիթ, երբ ամէն հայ մարդ կամարոք կերպով, իր կարողութեան ներս չափով, տարին մէկ անգամ պիտի կամենայ իր լուսն մատուցել հայրենիքի վերականգնման սեղանի առաջ: Եւ փոքր գումար նուիրաբերողները թող անյարմար չգգան, քանզի ծովերը կաթիլներով են կազմում: Եւ գուցէ ոմանք, ովքեր հնարաորութիւն ունեն, մեծագումար նուիրաբերումներով իրենց անունը պիտի անմահացնեն շինարար մի իրագործումով հայրենի սուրբ հողի վրայ, ինչպէս անցեալում հայ իշխանները՝ մեր փառքի օրերում:

Մենք, առաջին սպասաւորը մեր Առաքելական Մայր Եկեղեցու, նաև ստաջին սպասաւորը մեր մայր երկրի, բարձրաձայն հրաւեր ենք կարդում մեր ազգի զաւակներին՝ սիրով ընդառաջելու հրաւերի ձայնին, որ հնչում է այսօր ազատն Հայաստանի բարձունքից:

«Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի մարդասիրական ծրագիրը անպայման պէտք է յաջողութեամբ պսակուի, ակնկալուածից էլ աւելիով: Սա պիտի հանդիսանայ նաև՝ փայլուն մի դրսևորումը հալոց համաժողովրդական միասնութեան: Այս ստահին որևէ դանդաղում կամ երկմտութիւն ներքեի չի կարող լինել:

Մենք հաւատում ենք մայր հայրենիքի գոյատևմանն ու ծաղկումին, մենք հաւատում ենք, որ այս տեսիլքով ամէն հայ իր օգնութեան ձեռքը պիտի երկարի այսօր դէպի Հայաստան:

Վստահ ենք մաս, որ Հայ Առաքելական մեր Եկեղեցու նուիրապետական Աթոռները, թեմական և համայնքային կենտրոնները, մեր բոլոր հոգևոր սպասատրները պիտի լսեն Մեր հրաւերը:

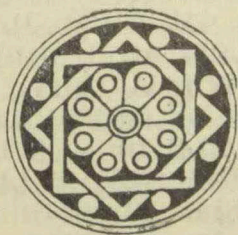
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը և մեր ամբողջ Եկեղեցին պատրաստ պիտի լինեն իրենց բոլոր ուժերով նուիրուելու սոյն առաքելութեան կենսագործմանը:

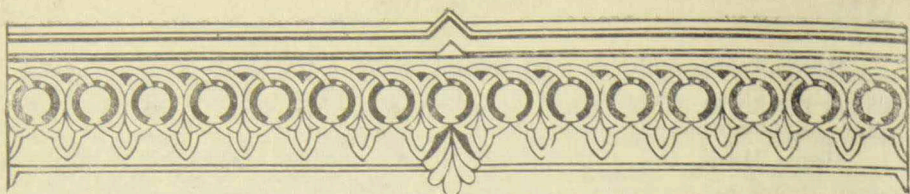
Տէր Աստուած հարցն մերոց, անփորձ ու անշարժ պահպանեալ զՀանրապետութիւն Հայաստան աշխարհի, ի շինութեան, ի խաղաղութեան և յանսանութեան, այժմ և միշտ. ամէն:

Կարգ ըն

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուա կոնդակս ի 17 Մարտի
1992 Փրկչական ամի,
և ի տունարիս Հայոց ՌԵՆԸ
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
Հմր. 1875

**ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԳՆԿԸ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՌԹԻԻ**

ԳԱՐԵԳԻՆ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՄԲ ԱԶԳԻՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԾՆՈՐՀՔ, ՍԷՐ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԵՒ ՈՂԶՈՅՆ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ Ի ՄԷՆՋ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱԶՈՅ
ՍՐԲՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻՆ

ԹԵՄԱԿԱԼ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ
ԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ,
ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՈՅ ԵՒ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ
ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆ, ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ, ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ,
ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԵՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ,
ԹԱՂԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆՅ,
ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆՅ ԵՒ ԾԱՌԱՅԻՑ ՀԱՅ
ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ, ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ ՈՒՍՈՒՅԶԱՅ ԵՒ ՄԱՄԼՈՅ
ՍՊԱՍԱԽՈՐԱՅ ԵՒ ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱԽԱՏԱՅԵԱԼ
ՀԱՐԱԶԱՏԱՅ ՄԵՐՈՅ ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ԱԶԳԻ ՈՐ Ի ՍՓԻՒՌ
ԱԾԽԱՐՀԻ.

ՔՐԻՍՏՈՍԱԽԱՆԴ ՄԻՐՈՅ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՂԶՈՅՆ
Ի ՄԷՆՋ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱԶՈՅ ՍՐԲՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ
ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻՆ.
ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ՀՕՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՍԷՐ ՈՐԴԻՈՅՆ ՄԻԱԾՆԻ
ԵՒ ԾՆՈՐՀՔ ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ ԵՂԻՑԻՆ ԸՆԴ ԶԵՋ ԸՆԴ
ԱՄԵՆԵՍԵԱՆԴ ԱՄԷՆ

Հոգեկան անհուն գոհունակութեամբ եւ հայրական ամենաջերմ սիրով
կ'ողղենք Ձեզի Հայրապետական այս Կոնգրակը, որ իր տեսակին, տարո-
ղութեան եւ իմաստին ու արժէքին մէջ արտաբայ կարգի Աշխատակութիւն ունի
Մեզ համար եւ, կը հաւատանք, պիտի ունենայ նաեւ Ձեզ համար, անխտիր:

Մեր Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի Անկախ Հանրապետության հռչակումէն ետք այս առաջին Կոնգրեսն է, որ կ'ողողենք մեր հաւատացեալ ժողովորդին, անոր կեանքին մէջ այլազան պատասխանատուութիւններ ստանձնած բոլոր անձերուն, հոգեւորական թէ աշխարհական, եւ բոլոր ազգային-եկեղեցական համայնական կազմակերպութիւններուն, բոլոր մակարդակներու վրայ:

Քաջ գիտեք, որ մեր արդի պատմութեան մէջ լուսալից շրջան մը բացուեցաւ երբ 1918-ի Մայիսի 28-ին հռչակուած եւ երկամեայ կեանքէ ետք բռնատիրական վարչակարգէ մը անարդարօրէն խախտուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը վերածնաւ 1990 Օգոստոսի 23-ին նոր հռչակմամբ եւ համազգային կամքի միահամուռ, վճռական եւ սխրալից արտայայտութեամբ:

Եօթնամասուն տարիներու համայնատիրական կաշկանդիչ վարչակարգի մը մեր հայրենական ժողովորդին պարտադրած տառապանքէն ետք, Հայոց ազգը ի Մայր Հայաստան եւ ի ծագ աշխարհի, կրակին մէջէն անցած ուկի մետաղին հանգոյն իր ազատութեանը մէջ վերակենդանացաւ հոգեւորապէս եւ ազգայնօրէն վերաբիրեղացեալ պատկերով, «նորափետուր զարդարեալ», իր ինքնութեան եւ արժանապատուութեան շեշտեալ հոգեբանութեամբ:

Ձեր բոլորին ծանօթ իրողութիւն է, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը այժմ կ'անցնի՝ ծլարձակումի եւ արմատացումի ճակատագրականօրէն վրձնական օրերու մէջէն: Հոգեւոր, տնտեսական, քաղաքական, բնկերային, կրթական, մշակութային վերականգնումի հրամայականին տակ՝ ան կը դիմագրաւէ բազում տեսակի դժուարութիւններ, հարցեր եւ տագնապներ: Անմիջական եւ անյետաձգելի կարիքն ունի իր բոլոր զաւակներուն ամբողջանուէր, անվերապահ, ներդաշնակ եւ զոհաբերական աջակցութեան:

Մեր Հանրապետութեան ազգընտիր Նախագահը՝ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, յանուն մեր անկախ պետութեան, հրամանագիր է հանած, ամսոյն՝ Մարտի 3 թուականով, յայտնելով համայն հայ ժողովորդին, որ որոշած է հիմնել Համահայկական Հիմնադրամ մը «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» պարզ ու յանկուցիչ անուան տակ, «Հայ ազգի հնարատրութիւնների ու կարողութիւնների համախումբ գործադրմամբ» օգնելու Հայաստանի վերաշինման եւ զօրացման, կայուն եւ տոկուն հիմքերու վրայ դնելու երկրի տնտեսութիւնը, յաղթահարելու համար 1988 7 Դեկտեմբերի երկրաշարժի յառաջ բերած չարաղէտ հետեւանքները, զօրավիգ կանգնելու Արցախի հայ ժողովորդին, անոր լինելութեան վնասն եւ ճակատագրական տագնապալից այս օրերուն, եւ առհասարակ աջակցելու Հայաստանի հայ ժողովորդի կեանքի վերականգնման հայող համապետական ծրագիրներու իրականացման:

Արդար Ասիանձախնդրութիւն, ազնուական գաղափար եւ ներբողելի առաջադրութիւն: Վստահ ենք որ որեւէ հայ, ո՛ր ալ ըլլայ, ի՛նչ պայմաններու տակ ալ որ ապրի, չի կրնար չհոգեւորուիլ այս հայրենաշէն Ասիանձնութեամբ ու չխանդավառուիլ այս ազգակերտ նպատակով: Ո՞վ է ազգը, ի՛նչ է հայրենիքը: Մե՛նք ենք՝ մեր սրբազնացեալ հողով, մեր արիւնով, մեր քրիստոնէական հաւատքով, մեր մայրենի լեզուով, մեր քրտինքով, մեր ոգորումներով եւ մանաւանդ այս բոլորին մեր բերած անհատական, անձնական մասնակցութեամբ: Օգնել հայրենիքին, մասնակցիլ մեր անկախացեալ ազգի Հանրապետութեան վերակերտումին, չի նշանակեր տալ ուրիշին: Սա սովորական իմաստով մարդասիրական, գոթասիրական—ինքնին

սլլապէս ազնիւ—արարք չէ։ Սա մեր Հանրապետութեան անկախութեան գոյատեման, առողջ տոեալներու վրայ յառաջացման նուիրականագոյն գործն է։

Հայրենիքը մեզմէ իրաքանչիւրին եւ մեր բոլորին եղածին, ունեցածին եւ գործունէութեան հաւաքական հասցեատունն է։ Այո՛, մեր բոլորի հարբստատունը, ուր մեր կատարած ներդրումները զայն կը վերածեն կենսատունի։ Չմոռնանք, ինչ որ եւնք այսօր՝ որպէս ազգ համայնական մեր գոյութեամբ՝ մեր հայրերու ներդրումներուն «արութեան գործ»երու համահաւաք ժառանգութիւնն է, որով այնքան կը հպարտանանք։ Եւ ինչ որ վաղը պիտի ըլլանք՝ այսօրուան մեր բնծալաբերութեանց ոյժովն է որ պիտի իրագործուի եւ որպէս այդ նանչցուի ապագայ սերունդներուն կողմէ։ Պատմութիւնը Աւետարանի այն գանձանակն է, որուն առջեւն կ'անցնի ամէն մարդ. եւ՛ մարդուն արժէքը կը չափուի իր տուածին որակային տեսակովն ու քանակային չափովը, այրի կնոջ լումային նմանատիպովը։

Ահա թէ ինչ զգացումներով եւ խոհերով Մենք այս Կոնգակը որպէս հայրական ամենաջերմ կոչ կ'ողողենք Կիլիկեան դարաւոր Ս. Աթոռի բոլոր գաւակներու, բոլոր թեմերուն մէջ, հրաւիրելով ձեզ բոլորդ, մեծ ու փոքր, այր թէ կին, հարուստ թէ ոչ հարուստ, որ իրացնէք, ձեր սեփական մտածումին, ջանքին եւ նուիրումին խառնէք մասնակցութեան կամբը, ձեր կարողութեան գերագոյն աստիճանով, եւ ձեր սիրոյն լիագոյն արտայայտութեամբը։ Ով որ ինքզինքը հայ կը զգայ չի կրնար անմասն մնալ այս համագական պարտաւորութենէն, որ բացառիկ իմաստ եւ կենսական կարեւորութիւն ունի ա՛յժմ, ներկայ՝ ժամանակներուն, ա՛յս օրերուն, երբ հայրենիքը կարիքն ունի հաստատունացման եւ աճումի, բարեփոխութեանց եւ զարգացումի, հասարակական կեանքի բոլոր մակարդակներու վրայ։ Բաւական չէ Անկախ Պետութիւն հռչակելը։ Անհրաժեշտ է պետութեան անկախութիւնը պահպանելը եւ արժեցնելը։ Աշխարհն ամբողջ մեզ կը դիտէ։ Մեր արժանիքներու իրաւութեան եւ մեր արժէքի փաստարկութեան ժամանակն է այս։ ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունը միշտզգային կազմակերպութեանց մէջ արձանագրելը գեղեցիկ իրագործում է. բայց գեղեցկագոյնն է անոր պատուաբեր պահպանումը եւ զայն շարունակական, մնայուն յարգանքի արժանի դարձնելու պարտքը։

Ազգ մը, հայրենիք մը, եկեղեցի մը ամէն բանէ առաջ եւ վեր՝ իր սեփական, իրաւատուկ ներքին ոյժերով, կարողականութիւններով եւ իր անդամներու նուիրաբերութեամբ ու զոհողութեամբ կը մնայ առողջ եւ անասան ու յառաջադէմ։ Ո՛չ մեկ արտաքին ոյժ եւ օգնութիւն իր ամբողջական իմաստը եւ բարերար արժէքը կը գտնէ առանց այդ ներքին ազգային ինքնեկ առողջութեան եւ զօրութեան։ Մարմինն ներքին դիմացկունութիւնը առողջութեան, ապահովութեան, երկարակեցութեան, ստեղծագործականութեան եւ երջանկութեան, նախապայմանն է։ Այդ դիմացկունութիւնը ձեռք կը բերուի մարմնի անդամներուն սերտ իրերախաղորդութեամբը։ Եւ, Մեզ համար, համահայկական ազնւագոյն եւ պատուաբեր այս ծրագրի իրագործումին բարիքները անասանն են նաեւ ի խնդիր մեր ժողովուրդի միասնութեան եւ ամբողջականութեան գաղափարին եւ գործնական ապրումին ջրդեղումին, ողջ Հայութեան ստեղծագործական ու յաղթական երթին համար։

Ուստի, կը յորդորենք մեր հաստատեալ եւ սիրեցեալ ժողովուրդը՝ յօժարական պատրաստականութեամբ, առատաձեռնութեամբ ընդառաջել հայ-

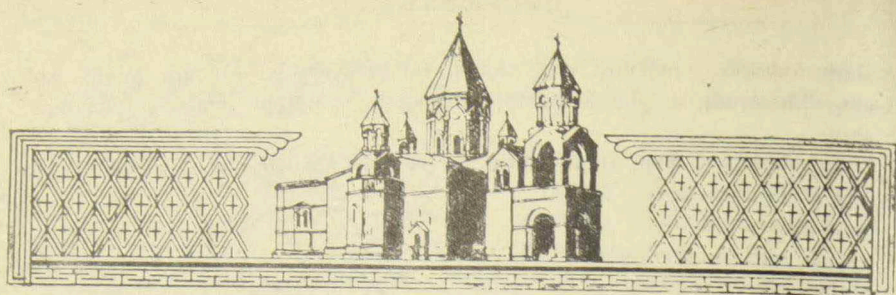
րենիքի ձայնին, որպեսզի մեր օրերու պատմությունը կերտողի որպես լուսաշող մեկ օղակ, անցեալի փառքը ապագայի տեսիլքին առնչող շքեղ վկայութիւն:

Ողջ լերուք ր Տէր, զօրացեալք շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն, եւ լաւեա օրինեալ ի Մէնջ. Ամէն:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԵԼԻԿԻՈՅ

Տաաւ Կոնդակս ի Կաթողիկոսարանիս
 Ի դռնն Մայր Տաճարիս Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
 Որ լԱնթիլիսս, Լիբանան
 Ի 17-ն Մարտի, 1992 թուին Քրիստոսի, եւ
 Ի թուին Հայոց ՌՆԽԱ.
 Ընդ Համարաւ Վ/ԾԾԲ

ՏՕՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՍՔ. ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Հայ ժողովուրդը թերևս միակ ժողովուրդն է, որ իր իսկութիւնը գտաւ, ինքզինքը իրականացուց և իր առաւելագոյնը ստեղծեց՝ Քրիստոսի սիրոյ նոր աշխարհին մէջ:

Հելլենները անմահացան իրենց փառապանծ Պերիկլեսեան դարով, Քրիստոսէ հինգ դարեր առաջ, ուրիշ ժողովուրդներ իրենց վերածնունդը կերտեցին Քրիստոսէ բազում դարեր վերջ:

Հայոց մէջ, սակայն, ոսկեայ վերածնունդը՝ սքանչելի հանդիպումը եղաւ մարդու և Աստուծո միատեղ ծնունդին:

Քրիստոնէութիւնը իջաւ հրեղէն շաղախի մը նման հայ ժողովուրդի նոր քնձիւղող հոգիին վրայ, ճիշտ այն պահուն, երբ այդ հոգին, տակաւին փափուկ կաղապարներու մէջ՝ իր ձևերը կ'որոնէր...

Ս. Էջմիածինը այն մայր հնոցը եղաւ, ուր դարբնուեցան անճառ ձևերը հայոց հանճարին և այն գանձարանը, ուր մէկտեղուեցան այդ հանճարի գոհարները լոյս:

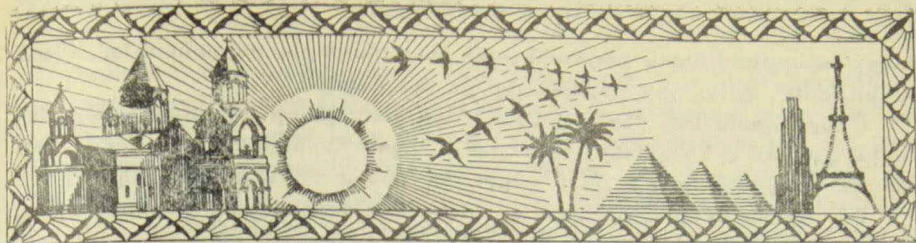
Ս. Էջմիածինը մեր Սինա լե՛ռն է, մեր Ակրոպոլիս, մեր Ս. Պետրոս'սը:

Էջմիածինը սակայն անցեալ չէ միայն. ան է նաև ներկայ և մեր ապագան: Կենդանի է ան ու մշտանորոգ: Ս. Էջմիածինը միշտ կը բաշխուի ու չի նուազիր, ինչքան բաշխուի, այնքան կը շատանայ, ինչքան լոյս սխտէ՝ այնքան կը շողայ: Դարերը կուգան, դարերը կ'անցնին, ան կը բարձրանայ, կը լուսաւորէ ու կը ներշնչէ միշտ. կեանք տալով՝ կ'ապրի...

Ծովեր, օվկիանոսներ կամ օտար ձեռքեր կրնան մեզ բաժնել, բայց Էջմիածինը միշտ մօտ է մեզի: Եւ ինչքան հեռու, այնքան մերձ է ան, այնքան կը դառնայ խորհուրդ և հրաշք, երազ և իսկութիւն, յոյս և ստուգութիւն:

ՎԱԶԳԷՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏ Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա.-Ի ԽՕՍԲԸ
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ԵՐԵՒԱՆԻ
ՀԵՌՈՒՍԱՑՈՅՑԻՑ
(17 Յուլիս 1992 թ.)

«Տէր Աստուած բարեգութ ու ողորմած, մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն,
այլ փրկեա՛ զմեզ ի չարէ»:

Հարազատ զաւակներ Հայկազեան մեր ազգի,

Զգում եմ, որ հերոսական Արցախում ստեղծուած առաւել ողբերգական
այս օրերին, Դուք, ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի, սպասում էք մի
մխիթարական խօսք լսել Սուրբ Էջմիածնից:

Ահաւասիկ, ես պատրաստ եմ այդ պարտքը կատարելու, սակայն ինձ
հարց եմ տալիս՝ ինչպէ՞ս մխիթարեմ ես ձեզ, երբ ինքս կարիք ունեմ մխի-
թարուելու, քանզի դժուար է ճեղքել ծանր մշուշը, որ իջել է մեր նորաստեղծ
անկախ պետութեան կեանքի հորիզոնի վրայ, տեսնելու համար ողիղ ճա-
նապարհը դէպի փրկութիւն:

Հայ ժողովրդի դարատուր վշտի երգիչ՝ Աւետիս Ահարոնեանը պիտի ասէր
այսօր էլ՝ «Վերստին կանգնած ենք մեր ժողովրդի ժանիքատուր ճակատագրի
առաջ, ճակատ առ ճակատ»:

Սակայն այս պահին, նախ իմ հոգևոր պարտականութիւնն եմ համա-
րում իմ աղօթքը առաքել դէպի երկինք, Արցախում և Հայաստանի սահմա-
նամերձ շրջաններում զոհուած ազատամարտիկների հոգիների համար,
որոնք մի անգամ ևս փառաւորեցին մեր ազգի պատմութիւնը իրենց հեղած
արեամբ, ազատութեան ու արդարութեան զոհասեղանի առաջ: Նրանք նախ-
ընտրեցին ազատ մեռնել, քան ստրուկ ապրել:

Իբրև քրիստոնեաներ, մենք բոլորս հաւատում ենք, որ նրանք՝ կեանքից
կեանք գնացին՝ երկնքում արժանաւայով փառաց պատկին:

Ես հոգեկան աստուծով յիշում եմ Մայր Աթոռիս միաբան Վահան
Դալթեան արեղային, որ երկու տարի առաջ իր իսկ ցանկութեամբ հոգևոր
ծառայութեան կոչուեց Հայաստանի սահմանամերձ մի շրջանում և ազատա-
մարտիկներին հոգեպէս մխիթարելու առթիւ, ինքը ևս զոհուեց ու թաղուեց
Ս. Գալանէի վանքի միաբանական գերեզմանատան մէջ: Երբ հեզ Վահանի՝
նրանքի պաթիւնից պատառ-պատառ եղած մարմինը յանձնուած էր հողին, նրա

հայրը՝ պարթևահասակ քաջասիրտ մի հայ գիղացի, բացականչեց՝ «Գնա՛ որդիս, գնա՛, էն տեղից շարունակիր քո պալքաքը»:

Մենք ողբում ենք մեր նահատակուած գաւակների կորուստը, բայց մեր հոգին վկայում է, որ նրանք կորած չեն և, այո՛, շարունակում են իրենց սրբազան պալքաքը երկրի վրայ մարտնչող իրենց եղբայրների կողքին:

Ես չգիտեմ ե՞րբ և ինչպե՞ս կը վերջանայ Արցախեան հերոսամարտը, սակայն ինձ համար մի իրողութիւն ստույգ է, որ յանուն ազատութեան զոհուած մեր ժողովրդի գաւակների հերոսական սխրանքը, աշխարհի պատմութեան ժայռի վրայ անջնջելի տառերով արձանագրուած պիտի մնայ, երկու հազար հինգ հարիւր տարի առաջ Թերմոպիլէսի հերոսների ծանօթ արձանագրութեան կողքին, Հելլադայում:

Լոյս և խունկ և օրհնութիւն նրանց բոլորի անմոռաց յիշատակին:

Ինձ համար հոգեկան մխիթարութիւն է հաստատել, թէ այս օրերին, մեր Մայր Եկեղեցու հոգևորականներից շատերը, Վահան արեղայի անձնագոհութեան ոգով տոգորուած, իրենց հոգևոր հայրենասիրական պարտքն են կատարում թէ Արցախի բարձունքներում, թէ Հայաստանի սահմանամերձ վտանգուած շրջաններում և թէ երկրաշարժի աղէտեալ գօտում:

Վշտահար սրտով յիշենք նաև Արցախում ու այլ ահաբեկուած շրջաններում հայ ազգաբնակչութեան ծոցից հազարաւոր զոհուած ձեր եղբայրներին ու քոյրերին, ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին, ու աղօթենք նրանց արդար հոգիների խաղաղութեան համար երկնային յանձնարարութեան յոյսի աշխարհում:

Այսօր իմ խօսքը ուզում եմ ուղղել նաև Հայաստանի ու Արցախի մեր ողջ ժողովրդին, որ կեանքի ծանրածանր պայմաններում, նրանք հոգու անմահ տոկոսներում ու համբերատարութեամբ իրենց խաչն են տանում անտրտուն՝ Գողգոթայի ճանապարհով հասնելու յոյսով յարութեան յաղթանակին:

Յարգանք և օրհնութիւն քեզ արիասիրտ հպարտ իմ ժողովուրդ:

Ես ինձ մխիթարում եմ զգում, նաև բարձր գնահատելով մեր Հանրապետութեան նախագահի, կառավարութեան, խորհրդարանի և քաղաքական կուսակցութիւնների ջանքերը, հաւատալով, որ այդպիսով առաւել կ'ամրապնդուեն հիմքերը մեր անկախ Հանրապետութեան և աշխարհով մէկ բարձր կը պահուի եռագոյն դրօշը ազատագրուած մեր հայրենիքի, խորհրդանիշը ազատն հայոց աշխարհի և մեր ազգային արժանապատուութեան:

Սիրելիներ մեր, ես հրաւիրում եմ ձեզ քաջութիւնը ունենալ, տեսնելու թէ վերջին ամիսներին մանաւանդ, ոչ միայն Արցախի մեր ժողովուրդը, այլ նաև մեր մայր երկիրը Հայաստան, կանգնած են վտանգներով յի կացութիւնների առաջ: Մեր հայրենի երկրի աշխարհագրական դիրքը, մեր ազգի անցեալ ողբերգութիւնների յիշողութիւնը, մեր սեփական ուժերի տարողութիւնը, այլև այս անիրաւ աշխարհի անտարբերութիւնը, մեր ազգի արդար իրաւունքների նկատմամբ, որով չենք լսում վճռական մի խօսք՝ ոչ հիւսիսից, ոչ արևելքից և ոչ էլ արևմուտքից ու շարունակում է իշխող մնալ ոչ թէ օրէնքի ուժը, այլ ուժի օրէնքը, ահա բախտորոշ մտահոգիչ այս իրադրութիւններն են, որոնք ինչպէս գիտէք, տևապէս քննարկման ու վերլուծման առարկան են հանդիսանում մեր Հանրապետութեան նախագահի, մեր խորհրդարանի ու մեր կառավարութեան, որոնք վստահ եմ, թէ ամէն հնարաւոր միջոցառումներով ու համերաշխ գործելակերպով կը յաջողեցնեն ապահովել մեր հայրենի ժողովրդի և արցախահայութեան անվտանգութիւնը:

Խօսում է մեր Հանրապետությանն նախագահի, մեր կառավարության, մեր խորհրդարանի և կուսակցությունների երբեմն սխալ կամ շփոթ կողմնորոշումների մասին. բայց եկեք արդար լինենք խոստովանելու թե՛ այն ներքին ու մամառանդ արտաքին ծանր պայմաններում, որի մեջ գտնում են՝ մեր Հանրապետությունը և արցախեան աշխարհը, երբ գրեթե ամեն օր կանգնած են նրանք չարափոփոխ, անմախատեսելի ու իրարամերձ կացությունների և իրադարձությունների հորձանքի մեջ, դժուար է հաւատալ, թե որևէ կառավարություն կամ խորհրդարան կը կարողանային՝ ամեն կողմից խցուած մեր երկիրը ղեկավարել առանց երբեմն սխալուելու: Սխալներ եթէ կատարուել են, նրանք կարող են սրբագրուել, գի միշտ կարելի է՝ այսօր ատելի ուղիղ մտածել քան երեկ:

Փոթորկումած այս պայմաններում հրամայական է, որ մեր պետական իշխանությունները, խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները՝ իրենց մտածելու և գործելու ուժերը կենտրոնացնեն հիմնական հարցերի լուծման վրայ, ինչպիսիք են՝ անվտանգ պահպանումն ու ամրապնդումը մեր անկախ պետականության, արդար մի լուծում գտնելը Արցախեան դատի ու դուրսբերումը մեր հայրենի ժողովրդի տնտեսական այս անտանգի իրավիճակից: Նոր ցնցումների՝ մեր ժողովուրդը այլևս չի կարող տոկալ:

Տազնապալի պահերին ինձ հոռուացիք պատգամում էին՝ «Հայրենիքի փրկությունը գերազույց օրերն են»:

Աստուծոյ և ժողովրդի առաջ պատասխանատու՝ բոլոր մեր քաղաքական ու հասարակական գործիչներին, հայրական հրաւեր եմ կարդում ղեկավարուել ա՛յս հրամայականով, մինչոյն ազգի հարազատ գաւակները լինելու գիտակցութեամբ, ներքնապէս առաւել միատրուելով, առաւել գործակցելով, ժողովրդավարական օրինականութեան գործընթացով, առաջնորդուած մեր ազգային պետութեան զերագոյն շահերով:

Պատմութեան ընթացքում, գրեթէ բոլոր պետութիւնների, կայսրութիւնների կործանման պատճառները եղել են առաւելապէս ներքին պառակտումները, ներքին հակամարտութիւններն ու կենտրոնախոյս մղումները: Յիշենք Յիսուսի հրեղէն խօսքերը «Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն իր՝ աւերի և ամենայն քաղաք կամ տուն բաժանեալ յանձն իր ոչ կացցէ» (Մատթ. ԺԲ. 25), ապիւնք՝ «Ինքն իր մէջ բաժանուած ամէն թագաւորութիւն աւերում է, և ինքն իր մէջ բաժանուած ամէն քաղաք կամ տուն կանգուն չի մնում»:

Այս ճշմարտությունը անշուշտ չի հակադրում ժողովրդավարական բազմակուսակցական պետության կառույցի գործընթացին, այլ շեշտում է, որ առ կառույց ինքն իր մէջ բաժանուելու դէպքում է աւերում:

այդ կառույցը ինձն իր մէջ բաժանուելու դէպքում է աւելորդ
մակոտանկեցական պետութեան կառույց
Սփորկիղկայարարական իշխանութեան հիմքն իսկ է մահ Պողոս առա-
քեալի, նոյն ոգով արտայայտած դատողութիւնը, թէ՛ «Ինչպէս մի մարմնի
մէջ բազմաթիւ անդամներ ունենք և իւրաքանչիւր անդամ նոյն գործը չի կա-
տարում, սակայն բոլոր այդ անդամները մի մարմին են կազմում» (Հռոմ.
ԺԲ 4—5), և «եթէ մի մարմնի մի անդամը վշտանալ, կը վշտանան մարմնի
բոլոր անդամները, իսկ եթէ մի անդամը փառաստորի, նրա հետ կ'ոքսիմա-
նան միւս անդամները» (Ս. Կորնտ. ԺԲ. 26):

Սիրելիներ մեր, չէ՞ք նկատում թե ինչքան այժմեական և ինչքան ուսանելի են հնչում այս սրբազան յորդորները մեզ բոլորիս համար, մեր խոնկալույզ այս ժամանակներում:

Կամենում եմ վերստին յիշեցնել ձեզ մեր Եկեղեցու պատգամը՝ մշտապես ուղղումը մեր ամբողջ ազգին ի Հայաստան և ի սփիռս աշխարհի. «Ազատութիւն յերկրայականս, միութիւն ի կարևորս, սէր չընդհանուրս»:

Իմ խօսքը վերջացնելուց առաջ, ցանկանում եմ խոստովանել, որ իմ մտածումից բոլորովին հեռու է՝ միջամուխ լինել քաղաքական միջկուսակցական վեճերին, որոնք բնական երևոյթներ են ժողովրդավարական իրավակարգ որդեգրած երկրներում, որովհետև համոզում եմ, թէ վերջին խօսքը պատկանում է մեր ժողովրդին: Բոլոր պարագաներում, մեր ազգային Առաքելական Եկեղեցին իր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնով, վստահաբար նաև Մեծի Տանձ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Աթոռով և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսի պատրիարքական Աթոռներով, կը մնայ միշտ մեր նորահրաշ անկախ Հանրապետութեան և ազատատենչ ժողովրդի կողքին, միշտ նրանց մխիթարող, միշտ նրանց զօրավիգ, միշտ նրանց իր օրհնութիւնը և Սուրբ Հոգու շնորհները բաշխող:

«Այսուհետև եղբարք, ողջ լերուք, հաստատուն կացէք՝ մխիթարեցարուք, միաբան լերուք, խաղաղութիւն արարէք և Աստուած խաղաղութեան և սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ» (Բ. Կորնթ. ԺԲ, 11): Ամեն:

ԿԱՐԳԱԶՐԿՄԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՎԾԻՌ

Նկատի ունենալով, որ առանց եկեղեցական վերին իշխանությանց գիտության և արտօնության, դժեղով հայրենի հողի վրայ Մայր Եկեղեցուն ծառայելու իրենց ուխտը, Տ. Մարտիրոս քին. Զիլինգարեանը և Դաւիթ քին. Զէլվէեանը մեկնել են Միացեալ Նահանգներ մշտական բնակության համար, այսու գրով վճռում ենք.

Դասալքութեան համար կարգադրել՝ անել՝

ա. Մարտիրոս քին. Զիլինգարեանին՝ դասելով նրան աշխարհականների շարքը՝ Հայկ Զիլինգարեան իր անունով:

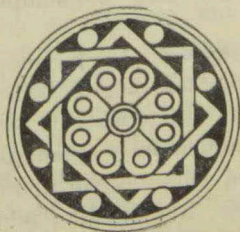
բ. Դաւիթ քին. Զէլվէեանին՝ դասելով նրան աշխարհականների շարքը՝ Գէորգ Զէլվէեան իր անունով:

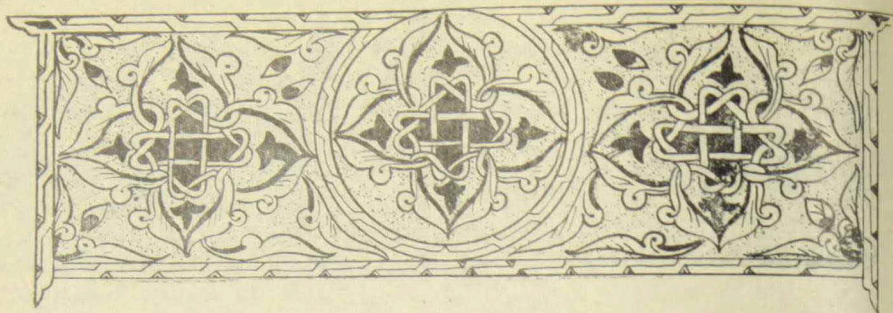
ՎԱԶԳԻՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին,

11 Յուլիս 1992 թ.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՐԱՊԵՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԵՏՎԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄ

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի նախագահության անունից վերջերս Մայր Աթոռը պաշտոնական գրություն ստացավ, որտեղ հայտնվում էր այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի նախագահության նիստերից մեկի որոշմամբ Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ընտրվել է Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ: Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ է ընտրվել նաև Կյուլպենկյան Հաստատության (Լիսաբոն) վարչության անդամ և նույն Հաստատության հայկական բաժնի վարիչ պրն. Ռոբերտ Կյուլպենկյանը:

Սույն թվականի հուլիսի 21-ին, երեքշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 10-ին, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, ողեկցությամբ Մայր Աթոռի դիվանապետ գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպս. Պոգոսյանի, մեկնեց Երևան՝ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիա:

Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության նիստերի սրահը լեկվեցուն էր: Այնտեղ էին գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Վիկտոր Համբարձումյանը, գիտությունների ակադեմիայի իսկական և թղթակից անդամները և պաշտոնական այլ անձինք:

Նախագահության սեղանի շուրջ, գիտությունների ակադեմիայի նախագահի աջ և ահյակ կողմերում էին նստած Հայոց Հայրապետը և մեծարգո Ռոբերտ Կյուլպանկյանը, որին նույնպես այդ օրը պիտի հանձնվեր ակադեմիայի վկայական, սակայն արտասահմանյան անդամի: Ռոբերտ Կյուլպենկյանը իսկական անդամ է նաև Պորտուգալիայի պատմության ակադեմիայի:

Հանդիսավոր արարողության սկզբին բացման խոսքով հանդես էկավ գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Վիկտոր Համբարձումյանը:

Ակադեմիայի նորընտիր անդամներին ներկայացնելու համար խոսքը տրվեց ակադեմիայի ակադեմիկոս-քարտուղար Վլադիմիր Բարխուդարյանին, որը հակիրճ կերպով բնութագրեց գիտությունների ակադեմիայի երկու նորընտիր անդամներին և ընթերցեց ակադեմիայի նախագահության որոշումը այդ մասին:

Որոշման հրապարակումից հետո ողջույնի և շնորհավորանքի խոսքերով հանդես եկան ակադեմիկոսներ Մկրտիչ Ներսիսյանը, վաչե Նալբանդյանը, Լևոն Հախվերդյանը, Գևորգ Ղարիբջանյանը, Գևորգ Բրուտյանը և ուրիշներ, որոնք վեր հանեցին Վեհափառ Հայրապետի գործունեության պատմական, գիտական, գրական, մանկավարժական, փիլիսոփայական կողմերը՝ բարձր գնահատելով նրա բազմամյա վաստակը:

Այնուհետև շնորհակալության և օրհնության խոսքով հանդես եկավ Ամենայն Հայոց Ս. Ս. Վազգեն Ա Կաթողիկոսը:

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԸՆՈՐՀԱՆՍԻԱԿԱՆ ԽՈՍՔԸ

Մեծահարգ տիար պրեզիդենտ, հարգարժան տիարք ակադեմիկոսներ, որ հավաքվել եք այսօր այստեղ, այս կամարների ներքո՝ հանդիսավորապես հանձնելու ինձ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամի կոչումը: Ես խորազգաց շնորհակալություն եմ հայտնում և նույնիսկ նկատում եմ ինձ անարժան, որովհետև ես գիտնական չեմ անշուշտ, սակայն ընդունում եմ այս իբրև բարոյական արտահայտություն Զեր կողմից՝ ողբըված Հայոց Հայրապետին:

Նախ պետք է խոր համոզումով ընդգծեմ, թե ես չափազանց բարձր եմ գնահատում ընդհանրապես ակադեմիան իբրև գիտական հաստատություն: Աշխարհի բոլոր առաջադեմ ազգերը, երկրները ունեն այդպիսի հաստատություններ, և դա բնորոշում է տվյալ ժողովրդի գիտական, իմացական և մշակութային մակարդակի աստիճանը: Ես երջանիկ եմ իբրև հայ ժողովրդի զավակ, որ նաև մեր ազգը ունեցավ և ունի այդպիսի հաստատություն գիտությունների ակադեմիա անունով:

Ինչպես հայտնի է, ակադեմիաները պատմականորեն ծնունդ առան Արևմտյան Եվրոպայում 16-րդ դարից հետո: Կարծեմ 16-րդ դարում առաջին անգամ Ֆրանսիայում հիմնվեց «Կոլեժ դը Ֆրանսը», որ ակադեմիա անունը չէր կրում, բայց մի տեսակ նախակարապետն էր հետագայում ծնունդ առնող ակադեմիաների: Բայց 17-րդ դարի սկզբին է, որ Ֆրանսիայում առաջին անգամ ստեղծվեց ակադեմիա անունով մի հաստատություն: Հետագա տասնամյակներին հաջորդեցին Անգլիայի, գերմանական երկրների, հատկապես Պրուսիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի ակադեմիաները: Եվ հետաքրքրական է հիշել այստեղ Պրուսիայի կայսր Ֆրեդերիկ Բ-ի գաղափարը՝ ստեղծելու համաշխարհային մի ակադեմիա, «Ակադեմի ունիվերսալ», որ հումանիստական մի մեծ գաղափար է եղել: Ֆրադարեկ Բ-ն կյանքի կոչեց այդ գաղափարը և հրավիրեց տարբեր ազգերի գիտնականներ, հատկապես ֆրանսիացիներ: Հետաքրքրական է հիշել, որ հակառակ գերմանացիների և ֆրանսիացիների մեջ այդ ժամանակներում քաղաքական ոչ բարեկամական հարաբերություններին, նա ակադեմիայի նախագահ էր ընտրել մի ֆրանսիացու, և ակադեմիայի անդամների մեծ մասը ֆրանսիացի գիտնականներ էին: Հետաքրքրական է նաև, որ Ֆրեդերիկ Բ-ն հրավիրել էր նաև Ռուսաստանի Եկատերինա կայսրուհուն իբրև ակադեմիկոս, որը երևի պատմության մեջ առաջին կին ակադեմիկոսն է հանդեսացել: Մի քանի տասնամյակ կարծեմ գոյատևել է այդ ակադեմիան, հետո, սակայն, ցրվել է, հալա-հալա Ֆրեդերիկ Բ-ի մահից հետո:

Ակադեմիաները մեր օրերին բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին պատիվ բերող հաստատություններ են: Ակադեմիան ես պատկերացնում և գնահատում

եմ իբրև պատկավորումը տվյալ ժողովրդի գիտական և մշակութային արժեքների: Երևի եթե մենք, իբրև ազգություն, այնքան դժբախտ ճակատագիր ունեցած չլինեինք 16-րդ և 17-րդ դարերում, հավանաբար մեր ժողովուրդն էլ պիտի դասվեր այն երկրների շարքին, որոնք ակադեմիաներ ստեղծեցին: Մի ժողովուրդ, որ ավելի հին ժամանակներին տվել է գիտնականներ, ինչպես՝ Անանիա Շիրակացին, Մխիթար Հեռացին և ուրիշներ, չէր կարող, իմ կարծիքով, անտարբեր մնալ և չունենալ իր ակադեմիան այդ ժամանակներում: Բայց մեր ողբալի ճակատագիրը այնպիսին է եղել օտար բռնակալ պետությունների լծի տակ, որ մեր ժողովուրդը հազիվ կարողացել է շունչ քաշել: Եվ ահա մեր ժամանակներում է, որ հայ ժողովուրդը հնարավորություն ունեցավ ստեղծելու իր ակադեմիան:

Ես մոտիկից ծանոթ եմ ռումինական ակադեմիայի պատմությանը: Իբրև ուսանող մեզ արտոնվում էր հեթոթական կերպով ներկա լինել Բուխարեստի ակադեմիայի կարևոր նիստերին՝ անշուշտ որպես պարզ ունկնդիրներ: Դահլիճի վերևում մի բալկոն կար, և ես մի քանի անգամ ներկա եմ եղել գիտական հատուկ զեկուցումների: Այդ օրերին ես միշտ երագեմ եմ, որ մեր ժողովուրդն էլ ունենա իր ակադեմիան: Իմ խոսքը վերաբերում է 1932—1936 թվականներին, երբ ես ուսանող էի Բուխարեստի համալսարանում:

Ռումինական ակադեմիան, որ մոտ հարյուր տարվա պատմություն ունի, ժամանակ առ ժամանակ իր կանոնադրությունը փոխում էր՝ նախ՝ տվյալ ժամանակի ռումին ժողովրդի գիտական, ընկերային և մշակութային իրադրությանն ու ձգտումներին, նոր բացվող հորիզոնների առջև: Ես այս մտքով էլ մոտենում եմ մեր պարագային և կարծում եմ, որ մեր օրերի այս փոթորկալի շրջանում, երբ ակադեմիայի շուրջ տարակարծություններ կան կամ կարծիքների տարբերություններ, այս իրավիճակը պետք է փոխանցման շրջան նկատել, մինչև որ կայունանա հայ ժողովրդի նորօրյա ազգային, ընկերային գիտակցությունը վերջնականապես, իր անկախ հանրապետության պայմաններում, և ակադեմիան նոր առաքելության կոչվի, որպեսզի քարացած հիմնարկություն չմնա, այլ լինի մշտանորոգ և մշտապես զարգացման աղբյուր հանդիսացող մի կանառ մեր ժողովրդի գիտական և մշակութային զարգացման ճանապարհին:

Այս մաղթանքով է, որ ես ողջունում եմ Ձեզ, մեծահարգ տիար պրեզիդենտ, նաև ձեզ, շատ հարգելի ակադեմիկոսներ՝ մաղթելով ձեզ ուժ, եռանդ և աստվածային լիառատ շնորհներ, որպեսզի ձեր ազգանվեր, հայրենանվեր բարձր առաքելությունը շարունակեք նորանոր նվաճումներով: Ես հավատում եմ, հակառակ այսօրվա անորոշ պայմաններին, որ մեր ժողովրդին վերապահված է մեծ ապագա: Եվ շատ ժամանակ չի անցնի երևի, երբ 21-րդ դարում մենք կունենանք նոր Վիկտոր Համբարձումյաններ, նոր Եղիշե Չարենցներ, նոր Հովհաննես Շիրազներ, նոր Արամ Խաչատրյաններ, նոր Սարյաններ և նոր Թամանյաններ:

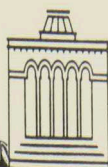
Այս հավատքով է, որ ես ուզում եմ վերջացնել իմ խոսքը՝ կրկին անգամ Աստուծո օրհնությունը բերելով ձեզ բոլորիդ:

Այնուհետև իր գոհումակության և շնորհակալության խոսքն է ասում Ռոբերտ Կյոլպենկյանը, որը ի միջի այլոց նշում է,

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԴԻՊԼՈՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Հայաստանի շիտությունների ակադեմիայի
կանոնադրության հիման վրա

ԸՆՏՐԵԼ Է

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
Տ.Տ. Կարգեն Ա-ին
Հայաստանի գիտությունների
ակադեմիայի
պաշտոնադր
անդամ

30. ապրիլ 1991թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

ՊՐԵզԻԴԵՆՏ

Վ. Համբարձումյան

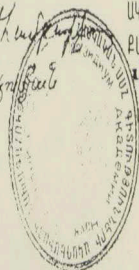
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ

ԲԱՐՏՈՐԱՐ

Վ. Բաղդասարյան

№ 11

«Վեհափառ Տեր, մեծարգո պարոն նախագահ և հարգելի հայրենակիցներ,

Ինձ համար մեծ պատիվ և հաճույք է, որ այսօր գտնվում եմ ձեր մեջ՝ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ ընտրվելու առիթով, մի կոչում, որ ինձ շնորհել է ձեր բարձր գիտական կաճառը՝ ի գնահատումն 15-րդ, 16-րդ և 17-րդ դարերի հայ-պորտուգալական հարաբերությունների և ի մասնավորի հայ առևտրի ընդհանուր պատմությանը նվիրված հետազոտությունների քննազավատում իմ բերած համետու մասնակցության: Ապրելով պորտուգալական հողի վրա, առիթ եմ ունեցել հետզհետե ծանոթանալու, որ ժամանակի ընթացքում այդ աշխարհամասում, որը աշխարհագրական առումով գտնվում է Հայաստանի հակառակ կողմը, բայց նույն 40-րդ դարահեռական զծի տակ, Պորտուգալիան չի դադարել առևտրական, կրոնական կամ քաղաքական կապեր մշակել Հայաստանի և հայերի հետ: Ահա այս հանգամանքները ինձ անձնապես մղեցին երեք տասնամյակներից ի վեր կատարելու մի շարք հետազոտություններ, որոնք ապացուցում են զանազան ասպարեզներում Հայաստանի և Պորտուգալիայի միջև գոյություն ունեցող բազմաբնույթ կապերը: Եթե պորտուգալացիները եղել են մեծ ծովագնացներ դեռևս 15-րդ դարի վերջից և ճանապարհորդել են ծովերով մինչև Հնդկաստան, Չինաստան, Բրազիլիա, հայերը նույնպես, իրենց հերթին, ամեն ժամանակ և հատկապես միջին դարերում եղել են մեծ ճանապարհորդներ և ճանապարհորդել աշխարհով մեկ:

Հայերն ու պորտուգալացիները, քրիստոնեական նույն ակոսի մեջ թրծված, չէին կարող իրար չհանդիպել Հնդկաստանի ճանապարհին»:

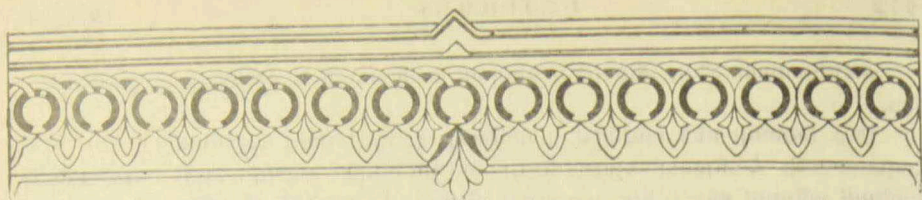
Այնուհետև իր խոսքի ավարտին արն. Ռոբերտ Կյուլպենկյանը, շնորհակալություն հայտնելով իրեն ընձեռված այս բարձր հնարավորության համար, ասաց.

«Վեհափառ Տեր, պարոն նախագահ, պարոնաչք հարգանքալի պորտուգալացիներ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի, թույլ տվեք արտահայտել իմ ամենաանկեղծ շնորհակալությունը ջերմ ընդունելության համար, որով պատվեցիք մեզ: Թույլ տվեք նաև շնորհակալություն հայտնել, որ ինձ ընտրեցիք ձեր բարձր և ազնվական կաճառի անդամ, շնորհակալություն հայտնել Հայաստանի կառավարությանն ու ակադեմիայի պաշտոնեականներին, որոնք մեծ ուշադրությամբ ու հոգատարությամբ կազմակերպեցին մեր կեցությունը Հայաստանում: Այս այցելությունը ես նկատում եմ որպես մի ուխտագնացություն դեպի մեր բազմադարյան պատմության խորքը: Վերադառնում եմ Պորտուգալիա՝ վստահեցնելով ձեզ, որ այսուհետև ես ջանք պիտի չխնայեմ՝ իմ գիտական ուսումնասիրություններով հարստացնելու հայ-պորտուգալական հարաբերությունների պատմությունը և դրանով էլ նպաստելու հայ և պորտուգալացի ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը»:

Նիստի ավարտից հետո Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը և Ռոբերտ Կյուլպենկյանը ընդունում են անկեղծ և սրտալի շնորհավորանքներ:

Ապա Նորին Սուրբ Օծությունը, ողեկցությամբ Տ. Ներսես արքեպիսկոպոս Պոգոսյանի, գոհունակ սրտով վերադառնում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

ՎՈԼՈԴԻՄ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆԻ 1991—1992 ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐՎԱ ՓԱԿՄԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Սույն թվականի հունիսի 19-ին Ս. Լժմիածնի հոգևոր ճեմարանի հանդիսությանց դահլիճում, նախագահությամբ Մայր Աթոռի դիվանապետ, հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպս. Պողապալյանի, տեղի ունեցավ հոգևոր ճեմարանի 1991—1992 ուսումնական տարվա փակման հանդիսությունը:

Հանդիսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի լուսարարապետ գերաշնորհ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանը, հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արարաջյանը, Մայրավանքի միաբանությունը, հոգևոր ջեմարանի դասախոսական կազմը, ուսանողությունը և բազմաթիվ հյուրեր:

Տեղումնական աղոթքից հետո, բացման խոսքով հանդես եկավ Մայր Աթոռի դիվանապետ, հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ. Տ. Ներսես արքեպիսկոպոս Պողապալյանը:

«Սիրելի հոգևոր եղբայրներ, քահանա հայրեր, դասախոսական կազմ, հյուրեր և սիրելի սաներ:

Հակառակ այս ուսումնական տարվա բազում դժվարությանց, հակառակ ջեռուցման և էլեկտրականության պակասին և հկառակ երկու ամսով հոգևոր ճեմարանի դասընթացների ընդհատման, կարողացանք Աստուծո օգնականությամբ իր ավարտին հասցնել 1991—1992 ուսումնական տարեշրջանը: Փառք ենք տալիս Աստծուն, որ մեզ հասցրեց հունիսյան այս պայծառ առավոտյան: Հոգևոր ճեմարանի սաները անցած այս երկու շաբաթների ընթացքում իրենց ամսվերջի քննությունները հանձնեցին և ահա այսօր հասան տարեվերջի հանդիսության այս գեղեցիկ պահին:

Երբ բերքը դաշտերում հասնում է, երջանիկ գյուղացին մանգաղը ձեռքին սկսում է հավաքել այն: Մենք այսօր, ուսումնական իմաստով, հոգևոր մեր կյանքի անդատանների բերքն ենք հավաքում և այդ բերքը դնում Աստործո սեղանին:

Քիչ հետո հոգևոր ճեմարանի տեսուչը պիտի անդրադառնա այս տարվա հոգևոր ճեմարանի կյանքին ձեռք բերված հնձին և այդ առթիվ պիտի բաշխի այն մրցանակները, որոնք նախատեսված են ուսման և վարքի մեջ արժանավոր սաներին հանձնելու համար:

Այժմ ես բացված եմ համարում հոգևոր ճեմարանի ամպերջի սույն հանդիսությունը»:

Այնուհետև հոգևոր ճեմարանի երգչախմբի կատարմամբ հնչեցին Ս. Ներսես Ընդհալու «Ամուլք հաւատոյ», Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի «Լոյս փառաց» և Վարդան Արեւելցու «Հայրատունկ» շարականները: Բ լսարանի սան Գևորգ Կրտիկաշյանը արտասանեց Մուշեղ Իշխանի «Ես Մասիսը չեմ տեսել» բանաստեղծությունը:

Ուսանողության անունից շնորհակալական խոսքով հանդես եկավ Ե լսարանի սան Համլետ սրկ. Մեհրաբյանը: Ապա հոգևոր ճեմարանի սաների կատարմամբ հնչեցին Գրիգոր Սյունու «Ալագլագ» և Դ. Ղազարյանի «Հովն անուշ» երգերը:

Տարեկան հաշվետվությամբ հանդես եկավ հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արաբաշյանը:

Տ. ԱՆԱՆԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԱԲԱԶՅԱՆԻ ԽՈՍՔԸ

Գերաշնորհ Սրբազան Հայրեր,

Հոգեշնորհ և արժանապատիվ եղբայրներ,

Սիրելի դասախոսներ հոգևոր ճեմարանի, հարգելի հյուրեր և շատ սիրելի սաներ,

Աննկատ և հուշիկ կերպով սահեցին-անցան մեր ուսման և աշխատանքի օրերը: Այս պահիս կանգնած ենք 1991—1992 ուս. տարվա հրաժեշտի շեմի առջև:

1991—1992 ուս. տարին դժվարին մի տարի էր հոգևոր ճեմարանի համար: Մենք՝ մեր ուսանողությունը բարոյական բարձր կայունությամբ և տոկունությամբ դիմացավ այդ դժվարություններին: Իսկ դրանք շատ էին՝ լույսի և ջերմության պակաս, որը ստիպեց մեզ շուրջ երկու ամիս հետաձգել դասերը ճեմարանի հարկից ներս, ցուրտ սենյակներ, ուր ուսանողներից շատերը հիվանդանում էին, Արցախից եկող տխուր լուրեր, տնտեսական շրջափակումից առաջ եկող հիասթափություն կյանքի գկատմամբ: Սակայն, ինչպես սովորաբար ապում է, պետք էր պայքարել, պատվով դուրս գալ կյանքի դժվարությունների միջից:

Եվ այսօր հավարտ բոլոր փորձությունների հոգևոր ճեմարանը ավարտին է հասցնում իր տարեկան աշխատանքը:

1991—1992 ուս. տարին հոգևոր ճեմարանը սկսեց 130 աշակերտներով՝ բաժանված 7 դասարանների վրա: Այսօր հոգևոր ճեմարանի ուսանողության թիվը, ներառյալ քահանայից դասարանը, 85 է, որոնք բաժանվում են հետևյալ դասարանների.

ա. մաթապատրաստական	15
բ. Ա լսարան	17
գ. Բ լսարան	20
դ. Գ լսարան	12
ե. Դ լսարան	11
զ. Ե լսարան	5
է. քահանայից լսարան	5

Ինչպես և անցյալում, այս տարի ևս հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչ էր Գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպիսկոպոս Պողոսյանը: Տեսչական պաշտոնին հրավիրվեց Տ. Անանիա եպս. Արաբաշյանը: Հոգևոր ճեմարանի վերակացուների պաշտոններ ստանձնեցին արժանապատիվ Տ. Տիրայր քնն. Գրլընյանը, Տ. Խորեն քնն. Մարությանը և Տ. Ստեփանոս քնն. Մելիքյանը: Անկեղծորեն պետք է ասել, որ հիշյալ վերակացուների ընտրությունը մեծ մասամբ եղավ հաջող, և հոգևոր ճեմարանի տեսչությունը շնորհավորում է նրանց և հայտնում շնորհակալություն լավ աշխատանքի համար:

Հոգևոր ճեմարանը իր հարկից ներս և դրսում 1991—1992 ուս. տարում կազմակերպեց մի շարք հետաքրքիր միջոցառումներ: Այսպես.

1. Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին նվիրված մրցանակաբաշխության ներկայացրած գործերի ցուցահանդեսի դիտում.
2. Հանդիպում սփյուռքահայ բանաստեղծ Վահրամ Հաջյանի հետ.
3. Մեկօրյա պտույտ դեպի Գեղարդավանք (դասախոսների մասնակցությամբ).
4. Հանդիպում Երևանի դպրոցների աշակերտների ներկայացուցիչների հետ.
5. Նոր տարվա հանդես.
6. Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվագախմբի համերգների ունկնդրում.
7. Համերգի ունկնդրում Մարգական համալիրում.
8. Վարդանանց հերոսամարտին նվիրված հանդես.
9. Ավագ դասարանցիների մեկօրյա պտույտ Գառնի—Գեղարդ:

Խորապես գիտակցելով Արցախի ազատագրման համար տարվող ազատամարտիկների կարիքները, հոգևոր ճեմարանի ուսանողությունը դասախոսների հետ միասին իրենց համեստ նպատակը բերեցին Արցախի օգնության ֆոնդին՝ նրանց հանձնելով 4.400 ու.:

Այժմ ինձ մնում է ներկայացնել Զեզ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի 1991—1992 ուս. տարվա առաջավոր ուսանողներին: Դրանք հետևյալներն են՝

Ե լս.	1. Հակոբ Նալբանդյան	9,2
	2. Համլետ Մեհրաբյան	8,9
	3. Վարուժան Տերտերյան	8,08
Դ լս.	1. Վազգեն Գալստյան	9,5
	2. Վարդան Հարությունյան	9,3
	3. Սերոժ Հարությունյան	8,9
Գ լս.	1. Մուշեղ Ժորոյան	9
	2. Արամ Հովհաննիսյան	8,9
	3. Եսայի Կաթաղյան	8,4
Բ լս.	1. Էդվարդ Սաֆարյան	9,8
	2. Սամվել Խաչատրյան	9,7
	3. Տիգրան Սանուսյան	8,9

տեղ, ծառայելու են Մայր Աթոռում կամ որևէ եկեղեցում, և կամ պարապելու են ընթերցանությամբ, որպեսզի կարողանան իրենց ձեռք բերած գիտելիքները կյանքի հետ շփման մեջ դնել և իրենց տեղը գտնել մարդկության կյանքի աստեճանավանդակում: Ով էս դու, միշտ պիտի իմանաս այդ և քո տեղը որոնես մարդկության մեջ: Եթե այդ տեղդ չկարողանաս գտնել, դու կորած մարդ էս այս կյանքում: Դրա համար, սիրելի ուսանողներ, մի կարծեք բնավ, որ հոգևոր ճեմարանն ավարտելով և վկայականը ձեր թևի տակ դնելով դուք հասած կլինեք ձեր նպատակին:

Որպես մարդ, ձեր կազմությունը առաջին բույսից պետք է երևա. նախակրթարանից, առաջին դասարանից: Հենց այդ տեղից էլ կարելի է անհատին ճանաչել: Ես վստահ եմ, դուք չպիտի սպասեք, որ վկայականն առնեք, որպեսզի հետո Հայ Եկեղեցու գլխին «թագ ու պարծանք» կամ «փորձանք» լինեք: Երկուսն էլ հնարավոր է: Մեր կյանքի մեջ այսպիսի պատկերներ շատ կան: Մենք ցանկանում ենք, որ դուք Ձեր տեղն իսկապես գրոնեք և լինեք մեր Եկեղեցու գոնե պարծանքը, եթե ոչ թագը: Մյուս կողմից դասախոսական կազմը շարունակելու է իր աշխատանքը ամառային արձակուրդի ընթացքում. նրանք պիտի հավաքվեն ամառային սեմինարի, որպեսզի վերակազմեն և իր լրումին հասցեն հոգևոր ճեմարանի կանոնադրությունը՝ այս տարվա փորձը ևս նկատի ունենալով: Սեմինարի ընթացքում դասախոսները պիտի աշխատեն նաև հոգևոր ճեմարանի առարկայական ծրագրերը վերանայել, որպեսզի այդ ծրագրերը բյուրեղանան, այժմեականանան և գիտության ու մանկավարժության արդի պահանջներին բավարարություն տան:

Մեր կյանքում, ինչպես տեսնում եք, դժվարությունները շատ են՝ էլեկտրականության, ջեռուցման պակաս և այլ կարգի տնտեսական դժվարություններ, նոր տեսուչ սրբազան հայրը նշեց: Դրանց կողքին կան նաև բազում ուրիշ դժվարություններ: Այսօր Հայաստանյայց Եկեղեցին վտանգված է իր իսկ հողի վրա, իր դարավոր կառույցներով: Ո՞րն է այդ վտանգը: Աղանդավորական շարժումը, այլ հարանվանությունների ոտնձգությունները Հայաստանում: Մեր ժողովուրդը քաղաքական իմաստով արդեն երկփեղկված է: Եթե աղանդավորական քարոզչությանց պատճառով ավելի ևս երկփեղկվի, այդ պարագային հայ ժողովրդի իդեալները, հայ ժողովրդի երազանքները չեն կարող իրականանալ: Այդ իսկ պատճառով հոգևոր ճեմարանի այս հարկի տակ մենք պետք ունենք հոգեպես պատրաստվելու այն պատերազմին, որ մենք պարտավոր ենք մղել խաղաղ վիճակում՝ երկխոսություններով, բացատրություններով և մեր ժողովրդի մեջ արմատավորելով այն, ինչ ավանդական է, այն, ինչ պատմական է, այն, ինչ որ մուտք գործեց Հայաստան Քրիստոսի Էջով, այն, ինչ տրվեց մեզ իբրև շնորհք աստվածային: Ո՞վ պիտի անի այս աշխատանքը, սիրելի սաներ, եթե ոչ՝ մենք բոլորս:

Երբեք չերագեք, թե հոգևորական դառնալով՝ հեշտ կյանք կունենաք և կկարողանաք ձեզ համար աշխարհիկ երջանկության մի մթնոլորտ ստեղծել և այնտեղ հաճոյանալ Ավետարանի մեծահարուստի նման՝ ասելով՝ «կե՛ր, ա՛րբ և ուրա՛խ լեք»: Սակայն մյուս կողմից, երբ մի օր դատավորը ներկայանա և հարցնի, թե ո՞ր է քո փաստաթուղթը, ի՞նչ աշխատանք էս տարել քո կյանքում, ի՞նչ էս արել հայրենիքիդ համար, ի՞նչ էս արել ժողովրդիդ համար, ի՞նչ էս արել եկեղեցուդ համար, այդ դեպքում, ի՞նչ պիտի ասես: Պարապությամբ մարդ կծուլանա և կդառնա ոչ պիտանի, բայց տեսիլքով ու աշխատանքով կարդյունագործե: Այսօր մենք պետք ունենք ձեզանից ամեն

մեկի ամենադուրյալն աշխատանքին, Ձեր համեստ քարոզության, որպեսզի մեր երկիր թափանցած աղանդավորական այդ շարժումները արմատ չբռնեն, և դուք կարողանաք նրանց փոխարեն Աստուծո՝ Ամենաբարե խոսքը սերմանել մեր ժողովրդի հոգիների մեջ: Մեր ժողովուրդը հոգևոր իմաստով կրոնական դաստիարակության հիմքեր չունի. հավանաբար հողի շերտը շատ բարակ է: Սերմը, որ գցվում է, կարող է իսկույն ծաղկել, բայց պտուղ չի տա, պետք է խորը կերպով ակոսել նրա հոգին: Ինչպես Նաբեկացին է ասում. «Նրանց մտքի անդաստանները պիտի հերկվեն, և աստվածային խոսքի սերմը դրվի այնտեղ», որպեսզի անի, զարգանա և բերք տա: Այն ժամանակ մենք հպարտությամբ պիտի ասենք բանաստեղծի խոսքով. «ինչ որ տվիր, կդարձնեմ զայն քեզի ահա, Աստված», կամ պատարագիչի խոսքով՝ «Ձքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմ»:

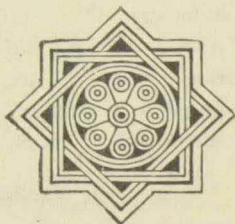
Սակայն իմ խոսքն այստեղ չպիտի վերջանա. իմ խոսքն ուզում եմ ուղղել նաև այն հոգևորականներին, որոնք դասալիք են դառնում: Դասալիք են դառնում՝ իրենց հանձնված հոտը, իրենց ժողովուրդը լքելով և ավելի հանգիստ հորիզոններ մեկնելով, ենթադրելով, որ այնտեղ իրենց համար երջանիկ մի կյանք է սպասում: Նախանձով նայում են Արևմուտքում աշխատող հայ հոգևորականներին, որոնց կյանքի պայմանները, անջուշտ ավելի լավ են՝ համեմատած մեր պայմանների հետ, և դա հրապուրում է նրանց: Սակայն ո՞ր է ուխտը, ո՞ր է ծառայությունը, ո՞ր է հոգևորականի կոչումը, ո՞ր է հայրենասիրությունը, ո՞ր է եկեղեցասիրությունը, ո՞ր է ձեր խոստումը: Այդ բոլորը նրանց համար փոշի են դառնում: Մարդ նյութին չպետք է տա իր հոգին: Հոգին երբ նյութին է տրվում, կմեռնի և նյութի պես կփոշիանա, բայց երբ իդեալին, կոչումին է տրվում, այդ պարագային հոգին գեղեցկանում է, ազնվանում, արգասավորվում, պայծառանում, աստվածայնանում է, եթե կարելի է այս բառը գործածել: Մարդ հոգով պիտի քարձրանա, որպեսզի այն ազնվանա ծառայության, զոհողության, կոչման գիտակցության միջոցով: Ինչպես որ Քրիստոս գիտակցաբար թափեց իր արյունը խաչի վրա, Գողգոթայի բարձունքում, նույնպես, եթե դա անհրաժեշտ է, պարտ է մեզ հայրենիքի համար, մեր ժողովրդի համար, հայ ժողովրդի իրավունքների համար, Հայաստանյայց Եկեղեցու հավիտենականության համար, Գողգոթայի բարձունքում հեղել մեր արյունը: Սիրելի սաներ, Վեհափառ Հայրապետը երբ երեկ մեկնում էր արտասահման, հանձնարարեց ինձ իր կողմից բոլորիդ շնորհավորել այս ամսվերջի հանդիսության առթիվ, մաղթել բոլորիդ հաջողություն, կոչման գիտակցություն և ծառայասիրություն: Նա տվեց նաև իր օրհնությունները: Երբ դուք այստեղ եք կամ ձեր տանը, ընկերական շրջապատում թե առանձին, իմացեք, որ դուք հոգևոր անմարանի սաներ եք և պետք է այնպես պահեք ձեզ, որ ձեզ դիտող ամեն անհատ տեսնի ձեր մեջ տարբեր մի մարդ՝ Քրիստոսի պատկերով և Սուրբ Հոգու շնորհով: Թող ամսվերջի հանդիսության այս օրը լինի ձեր համար նոր երջանկության դռների բացման օր:

Ինչպես գիտեք, մեր հայրենիքն այսօր ծանր վիճակի մեջ է: Այդ ծանրությունը մենք պետք է թեթևացնենք: Ինչպե՞ս: Թող ոչ ոք չասի, թե ես հրացան բռնել չգիտեմ, ես աշխատել չգիտեմ, այս կամ այն բանն անել չգիտեմ: Ամեն մարդ երբ կարգապահ լինի, ամեն մարդ երբ գիտակցություն ունենա, որ ինքը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացին է և հետևաբար ենթակա Հայաստանում տիրող օրենքին, այդ դեպքում կարգ-կանոն կլինի մեր հայրենիքում:

Ինչքան հնարավոր է քիչ խոսել, ինչքան հնարավոր է շատ մտածել, սիրել հայրենիքը, հողը, Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցին, և Աստված մեզ կօրհնի, մեր բոլոր նպատակներին իրականացում կտա և մեր կյանքը կհեշտացնի:

Ես ուրախ եմ, որ այսօր դասախոսական կազմի հետ բավականաչափ հյուրեր էլ ունենք: Մաղթում եմ մեր դասախոսական կազմին աշխատանքի անապատ կորով ու եռանդ: Մի՛ տկարանաք, երբ այսօր մեր կյանքի մեջ դժվարություններ կան: Այդ դժվարությունները ժամանակավոր են: Բայց այն ծառայությունը, որ դուք անում եք այստեղ, որպես սեռմնացաններ աստվածային Բանի, դա մեծ պատիվ է բերում **ձեզ**:

Մենք ուրախ ենք նաև, որ մեր հյուրերը այսօր իրենց ներկայությամբ, ինչպես պարսկահայերն են ասում, շնորհ բերին այս հանդիսությանը: Բարի եկաք, հաջողություն եմ մաղթում բոլորիդ:

ՍՈՒՐԸ ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Հունիսի 7-ին, կիրակի.—Հոգեգալուստ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, օրվա մեծ տոնի առիթով, ա. պատարագ մատուցեց ոխտափորաբար Մայր Աթոռում գտնվող գերշ. Տ. Ծափե արքեպս. Ամենյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց (տես էջ 29):

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Հունիսի 14-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Մամիկոն արղ. Քիլեճյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Հունիսի 20-ին, շաբաթ.—Սրբոյն Գրիգորի Լուսաորչին մերոյ եկն ի Վիրապէն:

Այսօր Մայր տաճարում, Իջման ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քնն. Գլըճյանը:

* * *

Հունիսի 21-ին, կիրակի.—Տօն կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, օրվա մեծ տոնի առիթով, ա. պատարագ մատուցեց Մայր Աթոռի դիվանապետ գերշ. Տ. Ներսէս արքեպս. Պոգապալյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց (տես էջ 33):

Հավարտ ա. պատարագի կատարվեց «Հայրապետական մաղթանք»:

* * *

Հունիսի 28-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արղ. Միրզախանյանը:

* * *

Հուլիսի 5-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Ս. Պարետ վրդ. Երիցյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 12-ին, կիրակի.—Գիտ տփոյ Սրբուհոյ Աստուածածնի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Ս. Ներսես ավ. քնն. Զեքեջյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Հուլիսի 19-ին, կիրակի.—Զ օր զկնի Հոգեգալստեան:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Ս. Մակար քնն. Տերտերյանը:

* * *

Հուլիսի 26-ին, կիրակի.—Վարդավառ: Պայծառակերպութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, օրվա մեծ տոնի առիթով, և պատարագ մատուցեց Մայր Աթոռի դիվանապետ գերշ. Ս. Ներսես արքեպս. Պողոսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց (տես էջ 37):

Հավարտ և պատարագի կատարվեց Հայրապետական մաղթանք:

* * *

Հուլիսի 27-ին, երկուշաբթի—Բ. օր Վարդավառի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Ամերիկայի հայոց արևելյան թեմի ծխակատար քահանա արժանապատիվ Ս. Թադեոս Արղայանը:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգիստ՝ «վասն համօրէն անշեցեղոց»:

ահա անոնց կհարցնի, թե ինչո՞ւ կվիճարանին: Անոնք կըսեն. «Դու ես միակ այն մարդը Երուսաղեմում, որ լուր չունիս, թե վերջին օրերում ինչ պատահեցավ այնտեղ. ինչպես Հիսուս մատնվեցավ, ինչպես չարչարվեցավ, ինչպես խաչ բարձրացավ»: Եվ ըսին, թե կըսվի, որոշ կիներ գացած են գերեզման և չեն գտած զայն այնտեղ, և լսած են ձայներ, որ ըսած էր իրենց. «Զէ աստ այլ հարեալ»: Այն ատեն Հիսուս դարձավ իր երկու հետևորդներուն և ըսավ. «Ինչո՞ւ այսքան թերահավատ եք և տկար, չե՞ք գիտեր, թե մարգարեներն արդեն գուշակած էին, որ այդպես պետք է պատահեր»: Եվ կըսե Ավետարանը. «Հիսուս սկսավ Ս. Գիրքեն մեջբերումներ ընել, բացատրելու համար իրենց, ինչ որ պատահած էր, պետք է որ պատահեր»: Սակայն այդ երկու աշակերտները դարձյալ չհասկցան, թե Հիսուս էր իրենց հետ խոսողը: Եվ գացին Մատու, իրենց տան մեջ նստեցան սեղանի շուրջ: Այնտեղ իրենց անձանոթ մնացած այդ մարդն առավ հացը, բեկանեց և իրենց տվավ ուտելու: Եվ կըսե Ավետարանը. «Այն ատեն միայն բացվեցան իրենց աչքերը և տեսան, որ Հիսուսն էր: Եվ ճիշտ այն ատեն, երբ ճամփան էին, ան անհետացավ իրենց աչքերեն»:

Այս պատմումը մեծապես նշանակալից է այսօր մեզի համար, որովհետև ըսել կուզե մեզի, թե Հիսուսի ներկայությունը չենք զգար նույնիսկ, եթե գիտենք անոր մասին և լսած ենք անոր Ծնունդի, Խաչելության և Հարության մասին: Թե Հիսուս չի քալեր մեր քովեն, և չենք ճանչնար զայն, նույնիսկ եթե երթանք Ս. Գիրքին և այնտեղ բացատրություններ փնտրենք: Այլ կճանչնանք զայն, ու կհայտնվի ան մեզ ի բեկանել հացին: Այսինքն երբ Սեղան կնստինք իրեն հետ, այսինքն ուրիշ խոսքով Հաղորդությանը զինքը կստանանք մեր մեջ:

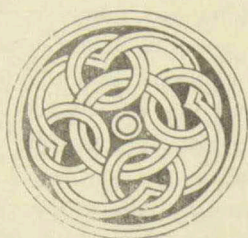
Պենտեկոստեի այս օրը նույն բանն էր, որ պատահեցավ Վերնատան մեջ: Սակայն այս անգամ Հիսուս այլևս իր դիմագիծով չներկայացավ իր աշակերտներուն, որովհետև վերջացած էր անոր կյանքին մեջ այն մասը, երբ իրենք աշակերտներ էին, այսինքն կվարժվեին, կուսանեին, ճշմարտության դեմ հանդիման կբերվեին: Սակայն դարձյալ ամբողջությամբ չէին ըմբռներ Հիսուսի իրականությունը: Պետք էր աստվածային նոր հայտնությանը մը անոնց մեջ իջներ Աստուծո Հոգին: Ոչ թե Հիսուսի ներկայությամբ իրենց հետն ըլլար, իրենց հետը քալեր, իրենց հետը ճաշեր, այլ պետք էր, որ իրենց մեջը, իրենց ներսը մտներ՝ զանոնք ընելու համար բնակարանը աստվածային Հոգիին և զգացնել տալու համար անոնց, թե Աստված մարդու մեջ կվերակենդանանա և այդ մարդը հաղորդակից կդառնա Ս. Հոգիին:

Սիրելի հավատացյալներ, այս էջերը մեկ անգամ ևս ուզեցի պարզել և համձնել ձեր ուշադրության, որովհետև այդ Պենտեկոստեի օրը հիմնված Եկեղեցիներից մին այս Եկեղեցին է՝ մեր Հայոց Առաքելական Եկեղեցին:

Առաքյալները, երբ աշակերտներն փոխակերպվեցան առաքյալներու, անոնք մեկ պատգամ ունեին միայն ամբողջ մարդկության, թե Հիսուս Հարություն առած է մեռելներեն: Եվ Աստված տվավ անոնց այդ ուժը քարոզելու, որպեսզի այդ ճշմարտությունը հայտնեն ամբողջ աշխարհին: Եվ այդ էր, որ շարունակեց վարդապետել Եկեղեցին, հայտնել մարդոց այդ իրողությունը, թե Հիսուս Աստուծո Որդին մեր մեղաց համար խաչվեցավ, հարություն առավ և մեզի անմահականության կյանքը տվավ այն Սեղանեն, որ հաղորդության Սեղանն է Եկեղեցիին: Որովհետև Եկեղեցի ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մեծ սեղան մը, որում կհրավիրվի ամեն հավատացյալ հաղոր-

թյուն և հույս, Աստված ավելի ուժեղացնե մեր հավատքը, և զգանք, թե մենք այս օրերուն ամենամեծ առաքելություն ունինք կատարելիք՝ շարունակել այդ ուխտը, որ մեր հայրերն ըրած են Աստուծո հետ, և պիտի ըլլանք Աստուծո ժողովուրդը և ինք պիտի ըլլա մեր Աստված:

Աստված օրհնե ձեզ և դուք մեզի հետ փառավորեք Անոր անունը հավիտյան հավիտենից. ամեն:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱԼՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ
ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
(21 հունիսի 1992 թ.)

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. Ամէն»
«Եկայք շինեցուք սուրբ զխորանն լուսոյ. քանզի
ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի».
«Եկեք կառուցենք լուսի սուրբ խորանը, որովհետև
սրանով ծագեց մեզ լույսը Հայաստան աշխարհում»:

Սիրելի հավատացյալ ժողովուրդ, սիրելի ուխտավորներ Ս. Էջմիածին եկած, այսօր Հայաստանյայց Եկեղեցու ազգային-կրօնական տոներից ամենակարևոր և հատկանշականն է, որ կատարում ենք: Այսօր միասնաբար տոնախմբում ենք Ս. Էջմիածնի տեսիլքի և հաստատման հիշատակը:

Ինչպես պատմում է Ագաթանգեղոս պատմիչը, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խոր Վիրապում 14 տարիներ մնալուց հետո հրաշքով ազատվեց՝ բժշկելու համար հաչոց արքային՝ Տրդատ Գ-ին: Մինչև Ս. Գրիգոր Լուսավորչի՝ խոր Վիրապի բանտը գետնից, Հայաստանում էին գտնվում 38 կույսեր, և նրանց մեջ ամենագեղեցիկն էր Հռիփսիմեն: Հաչոց արքան Բյուզանդիայի Դիոկղետիանոս կայսրից տեղեկացավ, որ մի խումբ կույսեր են եկել Հայաստան, և նրանց մեջ է գտնվում նաև գեղեցկատես Հռիփսիմեն: Դիոկղետիանոս կայսրը դիմեց Տրդատ թագավորին, որ այդ կույսն իրեն ուղարկվի: Հաչոց արքան լինելով Վաղարշապատ քաղաքի շրջապատում գտնվող հնձանների մոտ, տեսավ այդ կույսերին, նրանց մեջ նաև՝ Հռիփսիմեին, և ուզեց նրան կնության առնել: Հռիփսիմեն Հիսուսի, Եկեղեցու հետ էր ամուսնացել: Նա ոխտ էր արել ամբողջ կյանքում մաքուր մնալ, կուսության մեջ ապրել և իր անձը Բրիստոսի խորանի առջև զոհ մատուցել, գիտակցական բանավոր զոհ: Եվ Հռիփսիմեն մերժեց թագավորին, մերժեց նրա բոլոր շռայլ խնդրանքները: Թագավորը, զայրացած, հրամայեց սպանել Հռիփսիմեին: Այն ժամանակ Հռիփսիմեի հետ զոհվեցին նաև նրա ընկերուհիները, որոնք քաջալերել էին կույսին, որ տեղի չտա և իր ոխտի վրա ամուր մնա: Պատմիչը վկայում է, որ հետագայում թագավորը խելագարվեց, որովհետև իր կա-

տարած խոցոթությունները իր խղճի վրա ազդել էին: Այդ պատճառով մի օր նա պալատը լքեց ու գնաց դեպի ճահիճները, Արարատ լեռան ստորոտին, Արաքս գետի ափին ու այնտեղ, ճահիճների շուրջ, թփերի, անտառների մեջ վազվզում էր այն ու այն կողմ՝ զուրկ մտածելու կարողությունից: Նրանից առնվել էր դատելու, մտածելու, զգալու կարողությունն ու շնորհիքը, որ հատուկ է մարդուն: Այդ պատճառով էլ պատմիչը նրան ներկայացնում է որպես խոզի կերպարանք ստացած մի անձնավորություն: Տարօրինակ է աշխարհը: Երբեմն Աստված ամենահասարակ, ամենահետին մարդուց ընտրում է այն գործիքը, այն միջոցը, որ մաքրության և սրբության գործիք է դառնում իր ձեռքին: Այդպես եղավ Գրիգոր Լուսավորչի պարագային: Նա Անակի որդին էր: Անակը, որ Խոսրով թագավորին սպանեց և ձերբակալվելով սրախողխող եղավ իր ամբողջ ընտանիքի հետ: Պատմիչն ասում է, որ Անակի ընտանիքից միայն մեկ հոգի ազատվեց, մի կաթնակեր երեխա, այդ երեխան Գրիգորն էր, որ տարվեց Բյուզանդիա: Այնտեղ նա քրիստոնեական դաստիարակությամբ կրթվեց, զարգացավ ու հետագայում դարձավ Տրդատ թագավորի քարտուղարը:

Տրդատը ևս Խոսրով թագավորի միակ ժառանգն էր: Սասանյանները սրախողխող էին արել նրա ամբողջ ընտանիքը: Որպես Պարթևական ցեղի վերջին շտապիր, Սասանյանների ձեռքից նրան փախցրել ու տարել էին Հոմ, այնտեղ դաստիարակելու համար:

Տարիներ հետո այս երկուսը վերադառնում են Հայաստան՝ մեկը զորքով ու ռազմական ուժով, իսկ մյուսը գիտությամբ ու աստվածային շնորհքով զինված: Եվ ահա այստեղ է, որ մի օր Գրիգորը, իբրև անհնազանդ, իբրև չաստվածներին զոհեր չմատուցող, իբրև հեթանոսական կրոնքը անարգող մարդ, նետվում է Խոր Վիրապի գուրը, մանավանդ երբ իմանում են, որ նա որդին է Անակի:

Սիրելի հավատացյալներ, ինչպես նշեցի քիչ առաջ, Տրդատ իր խոցոթությունների պատճառով հիվանդացել էր և գնացել դեպի ճահիճները: Տրդատ թագավորի միակ փրկությունը պիտի լիներ Գրիգորը: Տրդատ թագավորի քույրը՝ Խոսրովիդուխտը, մի գիշեր երազ է տեսնում: Երազի մեջ հայտնում են նրան, թե Տրդատը կբժշկվի միայն այն դեպքում, երբ Գրիգորը նրան օրհնի, նրա վրա աղոթք կատարի, նրա վրա իր ձեռքը դնի: Տրդատ թագավորը փախել-գնացել էր պալատից, նրա փոխարեն իշխան Օտա Ամատունին դեկավարում էր պալատի գործերը: Խոսրովիդուխտը խնդրում է նրան և ասում. «Իշխան, խնդրում եմ Գրիգորին գտեք, որպեսզի բժշկի եղբորս»: Գնում են Խոր Վիրապ, 14 տարի առաջ այնտեղ բանտարկված Գրիգորին գտնում են կենդանի: Աստուծո հրեշտակը ամեն օր նրան մի նկանակ հաց ու ջուր էր տալիս: Գրիգորին բերում են Վաղարշապատ, և նա օրհնում է թագավորին: Այսպիսով կատարվում է աստվածային հրաշքը, և թագավորը բժշկվում է:

Անշուշտ Աստված Տրդատի սրտի մեջ արդեն իջել էր և այնտեղ տեղ պատրաստել քրիստոնեության ընդունման համար: Երբ հաջոց թագավորը, նրա արքունիքը և ամբողջ հայ ժողովուրդը 301 թ. քրիստոնեությունն ընդունում են իբրև Հայաստանի պետական կրոն, Գրիգորին մնում է Եկեղեցի հիմնել: Ագաթանգեղոս պատմիչն ասում է. «Գրիգորը պալատից դուրս էր գալիս, գնում էր Վաղարշապատ քաղաքի դաշտերն ու հնձանները, ջրհորի մոտ նստում և ամբողջ գիշերը խոկումով և ծնրադրությամբ աղոթում էր, որ Աստված իր առջև մի լուսավոր ճանապարհ բացի և ցույց տա, թե հայ ժողովրդի քրիստոնեական կյանքը ինչ ձևով պիտի իրականանա և հավերժանա»: Մի գիշեր, երբ երկինքը աստղերով փայլում էր, իսկ հաջոց աշխարհը

խավարի մեջ էր կորած, և երկրի բնակիչները քնել էին խորը քնով, այդ պահին որոտի ձայն է լսվում, երկնքի դռները բացվում են, և լույս է ճառագայթում երկնքից դեպի երկիր: Այդ լույսի հեղեղի միջով բյուրավոր հրեշտակներ իջնում են Հայաստան աշխարհ: Նրանցից հետո իջնում է իր փառքի մեջ Աստվածորդին՝ Հիսուս Քրիստոս: Նա իր ձեռքին ոսկի մի մուրճ բռնած գալիս է հեթանոսական տաճարի հենց այս վայրում, այս կենտրոնում, իջման Ս. Սեդանի տեղում, և ձեռքի մուրճը երեք անգամ խփում է և ասում Գրիգորին. «Ինձ համար այստեղ կառուցիր տուն աղոթքի, տուն պաշտամունքի»: Այդպիսով աստանայի ձեռքերը շղթայվում են, և հեթանոսական կրոնի այս վայրը դառնում է քրիստոնեական կրոնի օրրանը, հայ ժողովրդի հոգու մկրտարանը, հայ հոգու դեպի երկինք բարձրանալու պատվանդանը: Եվ ի՞նչ հաճելի հրաշք... Գրիգորը տեսնում է լուսեղեն ուրվագծերի մեջ ձևն այն տաճարի, որ պիտի կառուցվեր:

Հաջորդ առավոտյան նա շտապում է Տրդատ թագավորի մոտ՝ տալու բարի լուրը: Ասում է. «Ես երեկ տեսա Քրիստոսին, որ իր փառավոր պատմումանով, իր գեղեցիկ, լուսափայլ դեմքով իջավ այստեղ, այս հողի վրա և այստեղ իր համար իր տան հիմքերը դրեց»:

Սիրելի հավատացյալներ, աշխարհի վրա չկա մի ժողովուրդ, մի քրիստոնյա ժողովուրդ, որ այսքան գեղեցիկ, այսքան սրտահույզ և այսքան խորհրդանշական մի ավանդություն ունենա իր հավատքի որպես սկիզբ: Հայ ժողովուրդը որքան երջանիկ պետք է լինի, որ ունեցել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նման հրաշալի մի աղոթող, մի սուրբ մարդ, Հայաստանի տեր ու պահապան: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն իր աղոթքներով, իր պաղատանքներով, իր զգացումներով կարողացավ մինչև իսկ երկնքի դռները բացել և վերստին աշխարհ իջեցնել այն Քրիստոսին, որ խաչեցին մարդիկ: Բայց այս անգամ Քրիստոս խաչվելու չիջավ այստեղ: Քրիստոս այս անգամ իջավ Հայաստան իբրև հաղթական Աստված և Տեր հայ ժողովրդի:

Մենք բոլորս պետք է այդ հրաշքի մեջ տեսնենք ոչ թե Դ դարի սկզբին պատահած մի իրողություն: Քրիստոս մեր աղոթքներով, սիրելի հավատացյալներ, այսօր ևս կիջնի այս սրբազան հողի վրա, միայն թե մենք պետք է շատ խորը հավատք ունենանք, մաքուր սպրեք, բարություն անենք, սեր տարածենք, իրար հանդեպ գուրգուրանք և հարգանք ցույց տանք, իրար օգնենք, անտեր չթողնենք նրանց, ովքեր խեղճ ու աղքատ են, անուռն, անօգնական, որպեսզի չտառապեն և չգնան կյանքից հուսահատ: Ընդհակառակը, բարության միջոցով սրբությունն է կերտվում, ով որ բարի է, նա սրբության կարծաճանա, ով որ բարության հետ նաև աղոթում է, նա է, որ կսրբանա այս աշխարհում:

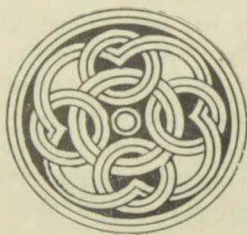
Մեր ժողովուրդը այս չորս-հինգ տարիների ընթացքում իսկապես ծանր փորձությունից է անցնում: Երկրաշարժից հետո և հատկապես արցախյան տագնապի պատճառով հայ ժողովուրդը տառապում է, երբեմն լցվում հուսահատության, երբեմն հույսի շող է երևում: Բայց նա միշտ մտահոգ է, սահմանափակ, երբեմն հույսի արդյոք: Վաղվա օրը լավ կլինի, եթե դուք բոլոր լավի օրը ի՞նչ կրեիր արդյոք: Վաղվա օրը լավ կլինի, եթե դուք բոլորդ հավատարիմ լորդ միասին, միահոգի պաշտեք զԱստված, եթե դուք բոլորդ բարեսիրտ լինեք միմյանք Հայաստանյայց Եկեղեցուն, եթե դուք բոլորդ բարեխիտ լինեք միմյանք հանդեպ, եթե դուք բոլորդ իրար սիրեք որպես եղբայրներ:

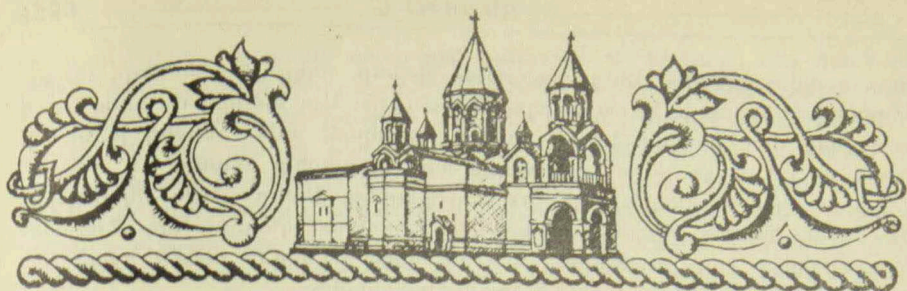
Մարդու սիրտը այրվում է այն բոլոր չարիքների համար, այն բոլոր սոխավների, մեղքերի, հանցագործությունների համար, որ կատարվում են Հայաստանի մեջ: Դա աստանայի ներգործությունն է մեր ժողովրդի մեջ: Սա տանայի այդ ներգործությունը պետք է հեռու վանեք ձեզանից: Դա աղան-

դավորների միջոցով թափանցեց մեր մեջ: Հեռո՛ւ վանեցեք այդ բոլորը: Դուք պետք է լավ գիտեմաք հայ ժողովրդի պատմությունը, պետք է լավ ճանաչեք մեր սրբերին՝ Գրիգոր Լուսավորչից սկսած: Ես սրբոց դասը պիտի դնեմ մաս Խրիմյան Հայրիկին և Կոսիտաս Վարդապետին: Մենք ազգովին պարտական ենք Սահակ Պարթևների, Մեսրոպ Մաշտոցների, Նարեկացիների, Ենոքիայիների սրբասուրբ հոգևորականներին, որոնք հայ ժողովրդի հոգեկան տաճարը կերտեցին: Նրանք Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքով մարմին առած այս քարեղեն տաճարի կողքին կերտեցին մաս մեր ազգի ոգեկան տաճարը:

Որպեսզի ձեր հոգիները չլինեն աղքատ ու սնանկ, պետք է աղոթեք, պետք է հավատաք ձեր սրբերին, պետք է հավատաք ձեր պատմությանը, պետք է հավատաք ձեր մշակույթին ու մաս մեր ժողովրդի ներկա ղեկավարներին: Ձեր հավատքով ուժ պիտի տաք, զորավիգ պիտի լինեք նրանց և ոչ թե բամբասեք ու քննադատեք, որպեսզի նրանք ևս, ձեզանով զորացած, կարողանան ազգի բոլոր խնդիրներին, Աստուծո շնորհքով անշուշտ, բարվոք լուծումներ գտնել:

Այսօր, սիրելի հավատացյալներ, Ս. Տեսիլքի օրը, ես մաղթում եմ, որ մեր Փրկիչը՝ Հիսուս Քրիստոս, իջնի իսկապես Հայաստան աշխարհ, մեզ տա համբերություն, ուժ և արիություն: Նաև մա ալցելի մեր բոլորի սրտերը, որպեսզի մենք նրանով զորանանք և կարողանանք նրա կամքով իրականացնել մեր բարի և ազնիվ նպատակները այս աշխարհի վրա այժմ և հալիոյանս հավիտենից. ամեն:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱԼՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ
ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՏՈՆԻՆ
(26 հուլիսի 1992 թ.)

«Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն»:

«Քրիստոս Աստուած մեր, շնորհեա մեզ ընդ Պետրոսի եւ որոնց Զեբեդեա, արժանատրեա քում աստուածայինն տեսլեամք»:

Վարդապետին նվիրված Հայաստանյայց Եկեղեցու շարականներից մեկից եմ քաղել այս նախադասությունը, որպես մեղավոր մարդ, որպես աստվածային լույսին և փառքին ձգտող մի քրիստոնյա: Ծարականագիրը սրբտառույզ կերպով ասում է այս բառերը. «Քրիստոս Աստված մեր, շնորհ արա մեզ Պետրոսի և Զեբեդյան եղբայրների, այսինքն Հակոբոսի և Հովհաննեսի նման արժանի լինել քո աստվածային տեսիլքին»:

Սիրելի հավատացյալներ, Հայաստանյայց Եկեղեցու հույժ կարևոր տաղավար տոներից երրորդն է, որ այսօր տոնախմբում ենք: Դա Վարդապետի տոնակատարությունն է, քրիստոնեական ընթանողությամբ՝ Քրիստոսի աստվածության բացահայտման տոնախմբությունը Եկեղեցու ծոցում:

Մեր Տեղը՝ Հիսուս Քրիստոս, 30 տարեկան լինելուց հետո, երեք տարիներ շարունակ ժողովրդի մեջ գործեց, քարոզեց, բժշկեց և նրանց բոլոր հարցերին պատասխան տվեց: Երրորդ տարվա ընթացքում, մի օր, նա հետն առած իր աշակերտներից Պետրոսին, Հակոբոսին և Հովհաննեսին, բարձրացավ դեպի Թաբոր լեռը: Այնտեղ աշակերտները երբ Քրիստոսի քաղցր խոսքերի ազդեցության տակ մրափի մեջ էին ընկել, հանկարծ նրանց աչքի առջև Հիսուս փոխվեց և պայծառ, գեղեցիկ ու սպիտակ հագուստների մեջ երեվաց: Այնքան էր նա փայլում, որ աշակերտները այլևս չկարողացան իրենց աչքերը, իրենց Վարդապետին հառել, այլ խոնարհեցին գետին և, շացած նրա լուսաճաճանչ և փայլուն տեսքից, երկրպագեցին նրա առջև: Ի՞նչ էր պատահել այդ պահին: Այդ պահին, սիրելիներ, Քրիստոս Թաբոր լեռան բարձունքում մի պահ իր աստվածային փառքով էր երևացել իր աշակերտներին: Հիսուսի մի կողմում կանգնել էր Մովսեսը, իսկ մյուս կողմում՝ Նոյան, ընդհանուր առմամբ ամենափառաբանված մարգարեները: Եվ աշակերտներն տրջալ ժողովրդի ամենափառաբանված մարգարեները: Պետրոսը մի ապշել-մնացել էին: Նրանց աչքերը այդ փայլին չէին դիմանում: Պետրոսը մի պահ հետո հայացքը բարձրացրեց և ասաց Հիսուսին. «Տե՛ր, լավ է մեզ հա-

մար գտնվել այստեղ: Երեք տաղավար շինենք. մեկը քեզ համար, մյուսը՝ Մովսեսի և երրորդը՝ Եղիա մարգարեի համար»: Այդ պահին մի ամպ եկավ ու նրանց վրա հովանի եղավ. նրանք վախեցան. ամպի միջից լսվեց մի ձայն, որ ասում էր. «Սա է իմ որդին սիրելի, լսեցե՛ք սրան»:

Այս վկայությունը, սիրելի հավատացյալներ, Սուրբ Հոգու վկայությունը եղավ, ինչպես մկրտության պահին Հորդանան գետում, երբ Հովհաննես Մկրտիչը ջուր էր թափում Հիսուսի վրա, Աստուծո հոգին իջավ երկրնքից և ասաց. «Սա է իմ որդին, սրան հավանեցի»:

Սիրելի հավատացյալներ, անշուշտ դուք գիտեք, որ, ըստ ավանդության, Պայծառակերպության տոնը հնում հայ ժողովրդի հեթանոսական տոներից մեկն է եղել: Անահիտ կամ Աստղիկ դիցաբանությունն ակնհայտ կերպով հայերը նավասարդի մեկին, հին հայկական տոմարով նոր տարվա առաջին օրը, գնում էին Իննանձնյա կողմերը, այնտեղ չաստվածներին գոհեր էին մատուցում և ամառվա այդ շրջանին ջուր էին շաղ տալիս իրար վրա՝ իբրև մաքրության խորհրդանշան, աղավնիներ թոցնում երկինք ու նաև նավասարդյան այլ գվարճալի տոնահանդեսներ կազմակերպում: Մեր սուրբ Հայրապետները, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի գեղեցիկ գաղափարով, Վարդավառի տոնը պատշաճեցրել են Քրիստոսի Պայծառակերպության տոնին, այսինքն՝ աստվածային փառքի հայտնության այս գեղեցիկ տոնին:

Ամեն մեկ հայ Քրիստոսի և քրիստոնեության հանդեպ ունեցել է խորին պաշտամունք: Մեր լուսավորիչ Հայրերի օրերից սկսած, մենք բոլորս երկար դարեր շարունակ, քրիստոնեությունը ընդունելով իբրև պետական կրոն, իբրև հայ ժողովրդի կրոն, պահել ու պահպանել ենք այն: Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, 451 թ., երբ պարսիկները գործով հարձակվում էին Հայաստանի վրա՝ ճնշելու մեր ժողովրդին, որպեսզի ընդունի մազդեական կրոնը, հայերը ընդդիմացան, որովհետև քրիստոնեությունը մեզ համար դարձել էր հավատամք, դարձել էր կյանք: Առանց քրիստոնեության մենք չէինք կարող մեր գոյությունը պահել դարերի ընթացքում:

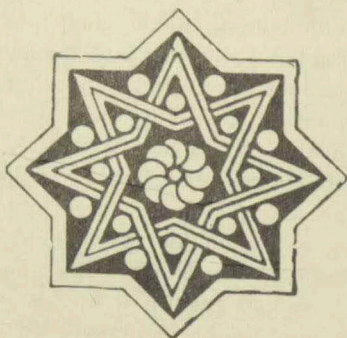
Քրիստոսի Պայծառակերպության տոնը թելադրում է մեզ, որ ձգտենք աստվածային իրականության ճանաչումին: Ինչպես Հիսուս Թաքոր լեռան վրա իր աշակերտներին ցույց տվեց իր աստվածային փառքը՝ պայծառակերպվելով, լույսերի մեջ երևալով նրանց, նույն ձևով, սիրելի հավատացյալներ, մենք մեր կյանքով, մեր հավատքով, մեր գործով պետք է Քրիստոսի համար մաքրագործվենք մեղքից՝ ցույց տալու համար մեր աստվածային կերպարը: Քրիստոսի պայծառակերպությունը պետք է պայծառակերպությունը լինի ամեն մեկ քիստոնյայի, որպեսզի նա մեղքերից, փորձություններից, ամեն տեսակ չար խորհուրդներից հեռու մնա, և նրա հոգին պայծառանա, գեղեցկանա ու փայլի:

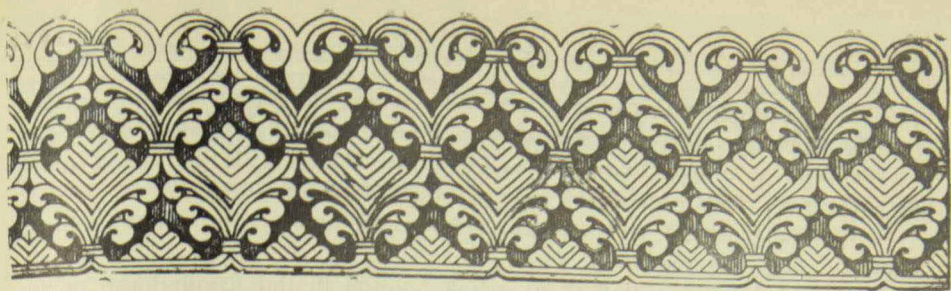
Ի՞նչ է այսօրվա խորհուրդը: Աստված այս վերջին տարիների ընթացքում իր հրաշալի ներկայությամբ և միջամտությամբ աստանայի թագավորությունը մեզնից խլեց և նրա տեղ տվեց մեզ մեր ազատ կյանքի թագավորությունը: Աստված 70 տարվա շրթալվածությունից, հոգևոր գերության, արժանացրեց տեր դառնալու մեր անկախ, ինքնիշխան հայրենիքին, տնօրինելու մեր ժողովրդի ճակատագիրը և հարթելու նրա կյանքի ուղին: Այս օրերին մենք բոլորս պարտավոր ենք, իբրև քրիստոնյաներ, կողք-կողքի կանգնել, լինել գորավիզ միմյանց, մեկ ամբողջություն կազ-

մել և ուժ լինել, որպեսզի արտաքին թշնամուն, որ խավարի մեջ հետևում է մեզ, կարողանանք հեռու պահել Հայաստանի սահմաններից և ապահովել մեր երկիրը խաղաղ և շինարար կյանքով: Ոմանք երբեմն դժգոհում են և ասում, թե նոր կյանքը մեզ հիմ կյանքի բարիքներից զրկեց: Բայց նոր կյանքը այնպիսի բարիքներ է խոստանում, որոնցից մենք այսօր գուրկ ենք, բայց ապագայում մեր զավակները պիտի վայելեն դրանք: Մենք այսօր պետք է աշխատենք, որ մեր երկիրը դառնա արևմտյան երկրներից որևէ մեկի նման բարձր մակարդակի օրինակելի երկիր, որտեղ մարդու իրավունքները հարգվեն, մարդը լինի տերը իր սեփական ճակատագրի, մարդը լինի գլխավոր արժեքը պետության մեջ և նրա իրավունքները մարդիկ, պետությունը կարողանա պահել անխախտ: Մարդիկ կան, որոնք օգտվելով այս խառնաշփոթ ժամանակաշրջանից, քաջալերում են մեր դեռահաս զավակներին, որ սերնդին, որպեսզի նրանք գողություն անեն, մակաբույծ կյանք վարեն և մեր երկրի վիճակը ավելի վատթարացնեն: Այսպիսի ժամանակաշրջանում քրիստոնյաներս պետք է լինենք է՛լ ավելի զգաստ, է՛լ ավելի գործունյա մեր աշխատանքով ու վարքով օրինակելի քաղաքացիները մեր երկրի, պետք է մեր պետության կողքին կանգնենք, պահենք ու պահպանենք օրենքը ու կարգը, որպեսզի օրենքի և կարգի միջոցով մեր հասարակության մեջ արդարություն և ներդաշնակություն լինի, որպեսզի մարդիկ հոգեպես աճեն, հասունանան, իրենց մակարդակը բարձրացնեն, հասկանան, թե այլևս հնարավոր չէ չարություն կատարել, հնարավոր չէ նաև ուրիշին չարություն կատարել տալ: Եթե չես ուզում, որ ուրիշը քեզ վնաս հասցնի, ինչպես Ավետարանն է ասում, նույն ձևով դու ուրիշին վնաս մի՛ հասցրու: Մեր բոլորի սրբազան նպատակը պետք է լինի միությունը, հոգևոր միությունը, քրիստոնեական միությունը հատկապես, որովհետև քրիստոնեական մեր փարախի մեջ գալլեր են մուտք գործում և փորձում են հափըշտակել մեր փարախի ոչխարներին: Պետք է մեր պատմությունը լավ իմանանք, պետք է մանավանդ մեր հոգևոր ժառանգության, քրիստոնեական մշակույթին սերտորեն կապված լինենք և երբեք չսանք, որ քրիստոնեությունը պահելու և տարածելու գործը հոգևորականներին վերաբերող գործ է, պետք է հոգևորականները պատնեշի վրա նման և մարտնչեն մեզ համար: Այդպես չէ, աշխարհի վրա երբեք չի պատահել, որ մի բանակի զորավարները, մի բանակի սպաները զինվոր չունենան և իրենք մարտնչեն: Բոլորս միասին պետք է մարտնչենք վրան արդարության և վրան հայրենյաց: Ամեն հայ քրիստոնյա իր սրբազան պարտականությունը պետք է համարի հանուն քրիստոնեական իր սրբազան պարտականությունը պետք է համարի հանուն քրիստոնեական իր Եկեղեցու՝ տեր ու պաշտպան լինել իր հավատին: Չեմ պատկերացնում մի մարդ, մի քրիստոնյա մարդ, որ թույլ տա, որպեսզի որևէ մեկը իր հավատքին հայհոյի, նախատի իր կրոնն ու դավանանքը: Տխուր է հաստատել, որ այսօր այլադավան քրիստոնյաներ, բազում աղանդավորներ մուտք են գործում Հայաստան իբրև հափշտակիչ գալլեր՝ գողանալու մեր ոչխարներին: Ինչո՞ւ դուք, սիրելի հավատացյալներ մեր առաքելական Մայր Եկեղեցու զավակներ, թույլ եք տալիս, որ այդպիսիները ձեր դուռը բացեն և փորձեն ձեզ շեղել ձեր ճշմարիտ հավատից ու դավանանքից իրենց ոչ քրիստոնեական կեղծ քարոզչությամբ: Այսօրվա պայծառակերպության խորհուրդը այս է, մենք բոլորս հաղորդվում ենք պայծառակերպված Բրիստոսի իրականությամբ: Ո՞վ մեզ այս հավատից պիտի կարողանա խախտել: Մենք բոլորս պետք է այս դառնանք հավատի տերն ու պաշտպանը:

Այսօր մարդիկ հեթանոսական սովորությամբ ձեր վրա ջուր են շաղ տալիս: Զուրը նաև քրիստոնեական է: Հիսուս ջրով մկրտվեց, մեր երեխաները ջրով են մկրտվում, Սուրբ Հոգին ջրի վրա է իջնում և երեխային պայծառափոխում՝ դարձնելով նրան անմահ, հողեղեն մանկանը դարձնելով աստվածային մանուկ, որով թեև նա մարմնով մեծանալով մահանում է, բայց աստվածային հոգին, որ նրան տրվում է Սուրբ Հոգու միջոցով, միշտ ապրում է, միշտ անմահ է և միշտ գործում է մեր կյանքի մեջ:

Թող պայծառակերպված Քրիստոսը այսօր իջնի և մտնի ամեն մեկիս տունը, ամեն մեկիս ներքին աշխարհը՝ Հոգու տաճարը: Մենք Քրիստոսի տաճարներ կլինենք՝ մեր մարմինը և հոգին մաքուր պահելով, որպեսզի պայծառակերպված Քրիստոսը երբ գա, գտնի մեր տաճարները մաքուր, իբրև հանգիստ օթևան իրեն այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

ՍՈՒՆՈՒՄԻԻ Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂԹԱՏԱՆ ՕԾՈՒՄԸ

Աբխազիայի մայրաքաղաք Սուխումիի հայ համայնքի խնդրանքին սիրով ընդառաջեցին տեղի պետական պատկան մարմինները, և «Կոմիտաս» մշակութային-քարեգործական ընկերության ջանքերով այս տարի Սուխումիում հիմնվեց առաջին հայ Աղթատունը:

Աղթատունը գտնվում է Սուխումիի Լեչկուպ սարահարթում գտնվող հայոց Ծափումյանի անվան դպրոցի սրահներից մեկում: Աղթատան օծումը որոշված էր կատարել մայիսի 10-ին, կիրակի օրը: Օծման համար Սուխումի էր հրավիրվել Վիրահայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Գևորգ եպս. Սերայդարյանը:

Առաջնորդ սրբազան հայրը Սուխումի ժամանեց մայիսի 8-ին և «Հրաշափառ»-ով ընդունվեց Աղթատուն՝ զանգերի հնչյունների ներքո: Աղթոթից հետո սրբազան հայրը քարոզ խոսեց՝ «Երանի եկեղեցի շինողաց» բնաբանով:

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 18-ին, դպրոցի սրահում տեղի ունեցավ խորհրդակցական ժողով-հավաքույթ՝ կազմակերպչական աշխատանքների և եկեղեցական ալ հարցերի վերաբերյալ:

Մայիսի 9-ին, շաբաթ օրը, ժամը 17-ին, տեղի ունեցավ Աղթատան նավակատիքը: Կատարվեցին Դռնբացերի և Հսկման արարողությունները:

Վերջում սրբազան հայրը քարոզեց և համայնքի անունից շնորհակալական խոսքով օրհնեց երկրի ղեկավարության բարի գործերը՝ ասելով. «Որչափ շատ եկեղեցիներ լինեն մի երկրում, այդքան շատ օրհնյալ կլինի այդ երկիրը»:

Մայիսի 10-ին, կիրակի օրը, ժամը 13-ին, տեղի ունեցավ Աղթատան օծումը: Առաջնորդ սրբազան հայրը Աղթատունը օծեց Ս. Հարություն անունով:

Այս առիթով Ս. Հարություն Աղթատուն էին ժամանել Սուխումիից և շրջակա քաղաքներից ու գյուղերից ուխտավորների հոծ բազմություն: Պատվավոր հյուրերի առաջին շարքում էին իշխանության հարգելի ներկայացուցիչները: Ներկա էին նաև բազմաթիվ լրագրողներ, հեռուստատեսության և ռադիոյի աշխատակիցներ:

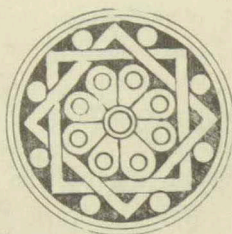
Օժման արարողությունից հետո առաջնորդ սրբազան հայրը Աստծուն նոր Տուն ընծայաբերվելու առիթով արարողությանը ներկա հոծ բազմությանը հաղորդեց Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնություններն ու շնորհավորանքները:

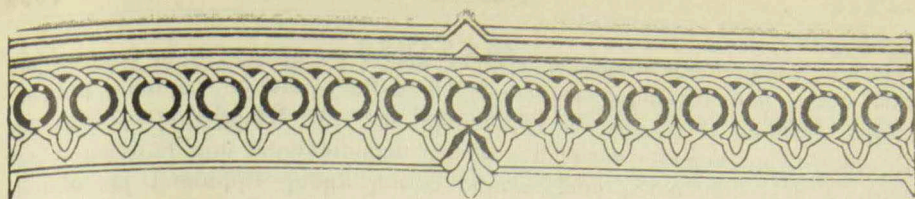
Այսպիսով, Սուխումի քաղաքը, երկարատև սպասումից հետո, օծույեց առաջին հայ Աղթասունով:

Նորած Ս. Հարություն Աղթաստան հոգևոր հովիվ նշանակվեց համաքաղաքացի արժանապատիվ Տ. Տաթև քահանա Հարությունյանը:

Օժման կարգի ավարտից հետո, կատարվեց մատաղի օրհնություն, որին հաջորդեց ավանդական երգն ու պարը:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ՍՐԲԱԼՈՒՅՍ ՄՅՈՒՌՈՆ

«Մյուռոն»-ը հունարեն բառ է, որ նշանակում է «հոտալետ յուղ» կամ «բույսից հոտող հյութ»։ Այն ծագում է հնախոսական «բսել», «օծել» արմատից։ Իբրև այդպիսին, շատ հին ժամանակներից ի վեր, զանազան անուշահոտ համեմունքների հետ միասին, կիրառվել է ձիթենու յուղը։ Այն լայնորեն գործածել են արևելյան ազգերը, գլխավորապես հին հրեաները տոնական օրերին (Սաղ. ԻԲ 5, Ամովս 2 6)։ Քրիստոսի ժամանակ տալիսին կենսունակ էր իբրև հարգանքի նշան հյուրի գլուխը կամ ոտքերը օծելու սովորույթը (Մարկ. ԺԴ 3, Հովհ. ԺԲ 3)։ Ըստ Մովսեսի ստացած աստվածային պատգամի (Ելք Լ 23—30) Աստծո սպասավորները ձիթենու յուղը կիրարկում էին ծանրագին խնկեղենի, ալկալի համեմունքների և ծաղիկների միախառնումով։ Սրանց մեջ ամենից ազնիվն ու պատվականը Նարդոսի յուղն էր (Երգ երգոց Ա 12, Մարկ. ԺԴ 3)։ Արդեն հին հրեից մեջ ձիթենու յուղով օծումն ուներ սրբացնող, նվիրագործող նշանակություն։ Այս եղանակով նվիրագործվում էին ոչ միայն առարկաները (վկայության խորան, սրբությունների սեղան, ավագան և անոթներ), որոնք կիրառվում էին Աստծո սպասավորելիս, այլև՝ իրենք՝ Աստծո սպասավորները և Իսրայելի վրա կարգված թագավորները, որոնք մասնավոր նշանով վայելում էին Տիրոջ հաճությունը։ Աստվածաշնչում օծումը համարվում է աստվածային շնորհի նյութական դրսևորումը, ոգեղեն շնորհի ներկայության ցուցիչը, որն իրականացնում է Աստվածության հետ առարկայի կամ անձի հաղորդակցումը, և սրբագործված իրը դարձնում ներգործունակ։

Սակայն օծումն իր բնույթով սկզբունքորեն էափոխվեց երկար սպասված Մեսիայի՝ Աստծո Միածին Որդու գալստյամբ։ Եբրայերեն «Մեսիա» անվան հունարեն համարժեքը «Քրիստոս»-ն է, որ նշանակում է Օծյալ։ Այս անվանումը լիակատար բնորոշումն է Հիսուս-Փրկչի քահանայապետական բարձրագույն կոչումի (Եբր. 2 20), քանզի նա լի էր Հոգով և Աստծո զորությամբ, այլև իրական պատկերն էր աներևույթ Աստծո (Բ Կորնթ. Դ 4)։ Եթե Քրիստոսի գալստից առաջ օծվում էին Աստծո ընտրյալ մահկանացուները միայն, ապա Քրիստոս իր էությանբ և վերին կանխասահմանումով ըստինքյան բացարձակ օծումն էր ներկայացնում, որի պատճառով և ամենայն իրավամբ կոչվում Աստծո Օծյալ (Դուկ. Բ 11, պատճառով և ամենակին պատահական չէ, որ Քրիստոս առաջին Գործ. Բ 36)։ Ուստի ամենևին պատահական չէ, որ Քրիստոս առաջին անգամ մտնելով Նազարեթի ժողովարանը, կարդաց Եսայու մարգարեու-

թյան այն տեղն, ուր ասվում է. «Տիրոջ Հոգին իմ վրա է, դրա համար իսկ ինձ օծեց, ինձ ուղարկեց աղքատներին ավետարանելու, արտով բեկչաւներին բժշկելու...» (Ղուկ. Գ 18, Եսայի ԿԱ 1): Մարգարէի խոսքը իր լիակատար դրսևորումը գտավ մեր Փրկչի աստվածային այս ինքնագիտակցության մեջ: Երկնային, աննյութեղեն օծումը կրող Քրիստոս իր օծումի շնորհը բաշխում է բոլոր նրանց, ովքեր հավատում են Իրեն: Օծումի այս բաշխումը իրագործվում է Սուրբ Հոգու ներգործմամբ, որ կատարվում է Մկրտության պահին: Յուրաքանչյուր մկրտված նկատվում է նաև Սուրբ Հոգու շնորհի միջոցով Աստվածությանը հաղորդակից: Ուստի առաքյալն ասում է «Իսկ այն օծումը, որը դուք ընդունեցիք նրանից, թող բնակվի ձեր մեջ, և կարիք չկա, որ մեկը ձեզ ուսուցանի: Այլ, ինչպես որ նրա օծումն ուսուցանում է ձեզ ամեն ինչի մասին, որ ճշմարիտ է և ոչ սուտ, այնպես էլ նա ուսուցանեց ձեզ, որ լինեք Իր մեջ» (Ա Հովհ. Բ 27): Սուրբ Հոգու շնորհներն իր մեջ կրող հավիտենական Օծյալից՝ Քրիստոսից ստանալով հոգևոր օծություն՝ առաքյալները կարիք չունենին նյութական օծության: Սակայն քրիստոնեության արշալույսին արդեն, ինչպես ակնարկվում են առաքելական թղթերում, մկրտության ժամանակ յուրով օծելու սովորույթը նորոգվեց և որոշ համայնքներում սկսեց կենցաղավարել որպես Սուրբ Հոգին ընդունելու նվիրական նշան: Այսպիսով, եթե ջրով մկրտությունը սրբում է հին մարդու աղամական տկարությունները, ապա սուրբ յուրով օծումը նրան դարձնում է Սուրբ Հոգու շնորհներով վահանավորված և քրիստոսական օծումով բարեգարդված Աստծո զավակ:

Հայ եկեղեցու մեջ Սուրբ Մյուռոնի կիրարկումը գալիս է առաքելական ժամանակներից: Ըստ ազգային մի հին ավանդության, Քրիստոսի օրհնած սրբազան յուրը Հայաստան է բերել ազգիս առաջին լուսավորիչ Ս. Թադեոս առաքյալը: Համաձայն մեկ այլ ավանդության Հայ եկեղեցու մեջ Սուրբ Մյուռոնի օրհնությունը սկսվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ավետարանագործումից: Ամեն անգամ (7 տարին մեկ) Մյուռոնօրհներէի ժամանակ հին, լուսավորչական Մյուռոնի խմորը խառնում են նորի հետ՝ հին մեջ բնակվող սրբալույս շնորհը փոխադրելով նորի մեջ: Լուսավորչի ժամանակներից ի վեր, ըստ հնավանդ մի վկայության, Մյուռոնը օրհնելու իրավունքը վերապահվում է Կաթողիկոսին: Այդ սովորույթը վերջնականապես կանոնակարգվում է Ը դարի մեծանուն հայրապետ Հովհան Օձնեցու ձեռքով: Հայ իրականության մեջ Կաթողիկոսին տրված այսօրինակ իրավասությունը մեծապես պայմանավորված էր պետականության կորստից հետո ազգային եկեղեցուն վերապահված քաղաքական կարևոր դերով: Սա նշանակում է, որ հոգևորից, հայտնությունականից զատ Մյուռոնօրհները հաստատագրումն է քաղաքական իշխանության: Սրա հետ անխզելիորեն կապված է հայ եկեղեցական, քաղաքական ինքնագիտակցության մեջ Մյուռոնի կամ Մյուռոնօրհներէի նկատմամբ պաշտոնի հասնող վերաբերմունքը: Այն նպատակ ուներ այլակրոն, այլադավան ժողովուրդների մեջ սրբորեն պահպանել հայոց ազգային ոգու աստվածադրոշմ կերպարանքը: Այս կապակցությամբ խիստ բնորոշ է ազգային մի ավանդություն, ըստ որի Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը (1019—1058 թթ.) Տրապիզոնում եղած ժամանակ, Վասիլ Բ կայսեր կարգադրությամբ, Աստվածահայտնության տոնին, մեծ հանդիսավորությամբ կատարում է Զորօրհնաց ծեսը: Ս. Մյուռոնը գետի ջրի մեջ կաթեցնելիս հանկարծ լույսի մի խորձ է փայլատակում, և, որպես ապացույց Հայոց

Մյուտոնի աստվածային ծագումի և սրբության, գետը մի պահ կանգ է առնում:

Հայոց Մյուտոնի ազգային ինքնօրինակությունն ու առաքելությունն արտահայտվում է ոչ միայն նրա հրաշագործությամբ, այլև (ի տարբերություն օտար եկեղեցիների, ուր իբրև այդպիսին կիրարկվում է միայն ձիթապողի յուղը) այն կազմող սրբազան համեմունքների բյուրաթիվ պեսպիսությանը: Ուստի պատահական չէ, որ Հայ եկեղեցու սպասավորները հատուկ երկչու-դաժությամբ դարերի ընթացքում նախորդ սերունդներից ժառանգություն մնացած Ս. Մյուտոնի պատրաստման դեղատոմսերը ընդօրինակելով փոխանցել են իրենց հետևորդներին: Սրա շնորհիվ հայ միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվել և մեզ են հասել մի շարք դեղատոմսեր՝ իոենց բազում տարբերակներով Մյուտոնի նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած ստանձնահատուկ վերաբերմունքի մասին են վկայում նաև այն բազմաթիվ ճառերը, քարոզները, շարականներն ու տաղերը, որոնք նվիրվել են Մյուտոնօրհներին: Հատկապես շահեկան է Ս. Գրիգոր Նարեկացու Աղոթամատյանը, որի ՂԳ բանը պարունակում է Ս. Մյուտոնի բանաստեղծաշունչ մեկնաբանությունը:

Մկրտության պահին սրբալույս Մյուտոնի օծումով (դրոշմ) յուրաքանչյուր հայորդի դառնում է ոչ միայն Քրիստոս Աստծո երկնավոր ընտանիքի լիիրավ անդամը, այլև իր ազգային եկեղեցու հարազատ զավակը, որն առատորեն վայելում է Սուրբ Հոգու շնորհները (Իմաստություն, Գիտություն, Բժշկություն, Մարգարեություն, Թարգմանություն, Լեզվախոսություն, Հրաշագործություն և Հոգիների ընտրություն): Այդ շնորհներն են, որ եկեղեցագործում են հայորդու սիրտը, այն դարձնում քրիստոսական լույսի ընդունարան և անանց արժեքների ժառանգորդ:

Ըստ Մաշտոց ծիսամատյանի Ս. Մյուտոնով օծվում են քահանաներն ու նրանցից վեր հոգևոր պաշտոնավարության կոչված անձերը: Եթե ձեռնադրության պահին օծվում է միայն նրանց ճակատը և ձեռքերը, ապա Կաթողիկոսի, իբրև Քրիստոսի փոխանորդությունը ստանձնած ազգի սրբազան հովվապետի, օծումը կատարվում է Ս. Մյուտոնը նրա գլխին կաթեցնելով: Հայոց թագավորները նմանապես օծվում էին: Մասնավոր արարողությամբ օծվում են նաև եկեղեցին, ս. սեղանը, ավազանը, Խաչը, պատկերները, որոնք դրանից հետո դադարում են սոսկ նյութ լինելուց, և ձեռք են բերում հոգևոր նշանակություն: Ս. Մյուտոնը կիրառվում է Զրօրհնյաց արարողության պահին, երբ այն, ի հիշատակ մկրտության պահին Հիսուսի վրա Ս. Հոգու կատարած Էջքի, կաթեցնում են Հորդանանը խորհրդանշող ս. ավազանի մեջ:

ՀԱՎՈՐ ՔՅՈՍԵՅԱՆ

Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանասիրության դոկտոր, պրոֆ.

ՀԱՅՈՑ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ*

Վարքերն ու վկայաբանությունները միջնադարյան հայ մատենագրության սիրված տեսակներից են՝ իրենց որոշակի կաղապարներով և տիպաբանությամբ, դեպքերի ու դեմքերի բնութագրման, գործողության և սյուժեի զարգացման միասնական սկզբունքներով, որոնք, կարծես, կանխորոշում են հերոսի կյանքի գալիք ճանապարհը՝ վերջինիս տարբեր հանգրվաններում նրան սպասվող փորձությունների ու պատահարների խորհուրդը:

Հայ իրականության մեջ լայն տարածում գտած վարքերի նյութը մախ և առաջ, ու առավելապես, Հին ու Նոր կտակարանների՝ արտաքուստ դիցաբանական շղարշով պարուրված հերոսներն են, իսկ այնուհետև՝ Նազովրեցի Հիսուսի, նրա մերձավորների, ավագ ու կրտսեր աշակերտների ու հետեվորդների խոռվահույզ կյանքի դրվագները, քրիստոնեական եկեղեցու կողմից համընդհանուր ճանաչման արժանացած սրբերի ապրած տառապանքների ու հրաշագործությունների նկարագրությունները, ու դրանց հետ մասնա՝ բուն հայ հողի վրա, հավատի ու հայրենիքի թշնամիների և օտար զավթիչների դեմ, հանուն ազատ գոյատևման մղված կռիվների բովում իմաստնացած ու առնականացած պետական ու եկեղեցական ականավոր գործիչների և գրչի ու սրի մարդկանց անհողդողդ կամքն ու սխրանքները՝ վաղընջական ժամանակներից մինչև 10-րդ դարը կամ Գրիգոր Նարեկացու ժամանակները: Որքան մեզ հայտնի է, հետագա դարերի հայտնի դեմքերից և պարզ ծագումով անհատներից սրբերի շարքն են դասվել քչերը միայն. հրոչակավորներից՝ Ներսես Ընդրհալին, Հովհաննես Որոտնեցին և Գրիգոր ու Մովսես Տաթևացիները, սուսկական մահկանացուներից՝ Գոհարիկյան եղբայրները, որոնք մահատակվել են Սեբաստիայում, 1155 թվականի հուլիսի 28-ին և սրբացել:

Վկայաբանությունների նյութն, ընդհակառակը, հասարակ մարդկանց կյանքին ու գործերին է առնչվում: Տիտղոսավորները, ինչպես Վարդանանց

* Ընթերցվել է Հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտաժողովում (Երևան), Գեղարվեստական գրականության մասնաճյուղի 1986 թ. սեպտեմբերի 16-ի նիստում:

նահատակները, որոնք մինչև 10-րդ դարը բավականաչափ շատ էին, հետագա ժամանակների տարեգրություններում համարյա չեն հանդիպում, որովհետև նրանց ծնող դասերն ու դասակարգերն աստիճանաբար անհետանում կամ հետանում էին մայր հայրենիքից, իսկ դա պայմանավորված էր հայ պետականության վերացումով և նոր իրադրություններով՝ եկեղեցու միջոցով միավորվող հայության և Հայաստանը զավթած մահմեդական բռնակալների փոխհարաբերություններով, որոնք արդեն այլ բնույթ ու ընթացք ունեին:

Վկայաբանությունների բովանդակությունից ելնելով՝ դրանք հանում հավատի ու համոզումի զոհված անձանց կյանքի պատմություններ են՝ դարձյալ որոշակի կադապարներով, միայն թե անպաճույճ ոճով շարահյուսված: Սուաջին շրջանի, այսինքն՝ մինչև 10-րդ դարի վկայաբանությունների հերոսները, համարյա բոլորը, դասվել են ազգային եկեղեցու սրբերի շարքը, և հայ առաքելական եկեղեցու օրացույցը (տոնացույցը) նրանց հիշատակը հավերժացնելու համար հատուկ օրեր է սահմանել, որ տոնվում են ամեն տարի: Հետագա դարերի վկաների ապրած դառնությունների ու ողբերգական վախճանի միապաղաղ և մեծ մասամբ համատոտ պատմությունները թեպետև մի որոշ չափով արդեն համախմբված են «Հայսմավորք» կոչվող ժողովածուների մեջ, իսկ մասամբ էլ ցրված՝ պատմա-գեղարվեստական երկասիրությունների և վկայաբանական նյութերի հավաքածուների էջերում, բայց նրանք, այդ վկաները, պաշտոնական ճանաչում չեն ստացել: Նրանց առավելապես ընդունում ու հիշում է հասարակ ժողովուրդը, հավատում նրանց անյունների հրաշագործ զորությանը, գրեթե մինչև օրս, երկյուղածությամբ ուխտի է գնում նրանց նահատակության վայրերն ու շիրիմներին, երկրպագում ու մոմ վառում, իրենց ցավերին ճար խնդրում:

Դաժան փորձությունների բովույն անցած, համոզումի ու անկոտրուն կամքի այդ իսկական ասպետների, շատ դեպքերում՝ գրին անհաղորդ, բայց և սուր մտքի ու ազնիվ հոգու տեր, իրենց բարի անվան ու ազգային դիմաձծի անաղարտ պահպանության մասին հոգացող և դրա համար կյանքով հատուցող այդ ողբերգական կերպարների վկայաբանությունները ճանաչողական մեծ նշանակություն ունեն և, կարծես, լուսաբանկում են հայ ժողովրդի ներքին կյանքի մութ ծալքերը, ըմբռնելի դարձնում մեր ազգային բնավորության և հոգեբանության էական կողմերը:

Մեր հետագա խոսքը այդօրինակ գրական հուշարձանների հետազոտության վիճակին և ցայդ ձեռք բերած արդյունքների գնահատմանն է վերաբերելու:

Բայց մինչ այդ՝ մատենագիտական-աղբյուրագիտական մի համատոտ տեսություն:

Հորինվելով ազգային մատենագրության սկզբնավորման տարիներից՝ մասնավորապես վկայաբանությունները հարատևել են մինչև ներկա հարյուրամյակի առաջին տասնամյակները՝ նոր ձևափոխման ենթարկվելով գրական դիմանկարների և եղեռնի օրերի բյուրավոր և անանուն նահատակների տառապանքները ոգող նորօրյա պատումների մեջ:

Ժանրի ձևափոխման այս ողին տեսական ընդհանրացման համար հարուստ կուլաններ պարունակելով հանդերձ՝ առ այսօր պատշաճ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել:

Հին վարքերի ու վկայաբանությունների հավաքման ու հրատարակման բնագավառում ամենից արդյունավետ աշխատել են նախ և առաջ Մխիթար-

յան գիտնականներ Մ. Չամչյանը, Մ. Ավգերյանը, Ղ. Ինճիճյանը և Ղ. Ալի-
շանը, պոլսահայ գիտնականներից՝ Գ. Փեշտիմալճյանն ու Մատթեոս վար-
դապետը (Իզմիրյան), իսկ արևելահայ իրականության մեջ համանուն խըն-
դիրներով սկզբներում զբաղվում էր ականավոր հայագետ Գալուստ Տեր-
Մկրտչյանը (1860—1918), և ապա, վերջինիս խորհրդով՝ Հ. Մանանդյանը
և Հ. Աճառյանը:

Միքայել Չամչյանն առաջինն էր, որ միջնադարյան Հայաստանի բազ-
մակնճիռ պատմությունը շարահյուսելիս՝ ժողովրդի քաղաքական և եկեղե-
ցական պատմության լուսաբանման համար օգտագործել է վկայաբանա-
կան մեծ ու փոքր բնագրեր, որքանով որ դրանք մատչելի էին 18-րդ դարի
հայագիտությանը: Մ. Ավգերյանի պրպտումներն ավելի տևական էին, ար-
դյունքները՝ առավել շոշափելի: Իր ամբարած նյութերը նա հրապարակ է
հանել 19-րդ դարու սկզբներին, նախ միհատորյա «Ծաղիկ վարուց սրբոց,
գորս տօնէ եկեղեցի Հայաստանեայց» (1800) և ապա՝ «Վարք սրբոց լիա-
կատար» տասներկու հատորից բաղկացած (1810—1814) ժողովածուների
միջոցով, որոնց մեջ, սակայն, վարքերն ու վկայաբանությունները մեջ են
բերվում վերապատմված ձևով, հաճախ էլ իր նոր թարգմանություններով:
Այդ պատճառով նվազում է Ավգերյանի տիտանական աշխատասիրության
գիտական արժեքը: Ղ. Ինճիճյանը հրատարակել է վարքագրական նյութե-
րի մի ժողովածու, որն ունեցել է բազում արտատպություններ («Վարք սըր-
բոց», 1832, 1861, 1896 և այլն) և գիտական-բնագրագիտական արժեքի
տեսակետից նույնպես տկար է: Փեշտիմալճյանն ու Իզմիրյանը փաստորեն
ընթերցողին են հանձնել տակավին 14-րդ դարի սկզբներին Կիլիկյան Հա-
յաստանում Տեր Իսրայելի կազմած Հայամավորքը՝ անհարկի միջամտու-
թյուններով և վրիպակներով (1834): Եվ դրա բազում ապացույցները շատ
տասնամյակներ առաջ պարզել է մեծ հայագետ Նիկողայոս Ադոնցը և
հրապարակ հանել իր ուսերեն և ֆրանսերեն աշխատություններում:

Լուրջն ու մնացումն, այսպիսով, Ալիշանի հրատարակություններն են:
Հայագիտությունը նրան է պարտական ազգային եկեղեցու սրբերի վարքե-
րի ու վկայաբանությունների բնագրերի ըստ ամենայնի խնամված՝ առաջին
գիտական հրատարակությունը երկու հատորով (1874) և «Սուփերք Հայ-
կա՛նեք» մատենաշարը նույն ժամերի արձակ պատումների անհայտ տար-
բերակներով: Այդ շարքի 24 գրքույկներից 22-ը Ալիշանի աշխատասիրու-
թյան արդյունքներն են և լույս են տեսել 1853, 1854 և 1861 թվականներին,
սուրբ Ղազարի հայոց սպարանում: Վկայաբանական նյութերն առատորեն
օգտագործված են նաև Ալիշանի կոթողային աշխատություններում («Այ-
րարատ», «Սյունկան», «Միսկան», «Հայապատում» և այլն):

Հայագիտության այս բնագավառի հետագա առաջընթացը կապված է
Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի անվան հետ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը ո՛չ միայն հրատարակիչն ու մեկնաբանն է մինչ
այդ անձանոթ առանձին վարքերի ու վկայաբանությունների, այլև բնագրա-
գիտական խրթին հարցեր լուծող բազմափորձ բանասեր, վկայաբանություն-
ների գաղափարական բովանդակության և ընդհանուր նպատակաողովա-
ծության փայլուն բացահայտող:

Ուշադրության կենտրոնում ունենալով գերազանցապես հայ գետնի
վրա ստեղծված վկայաբանական երկերը («Գրիգոր Մանանիհր Ռաժիկ
Միրբան տոհմից», «Խոսրով Գանձակեցի», «Հովսեփ Նորաշենցի» և այլն),
որոնց հերոսների գործունեությունը ներկայացվել է մանրէականությամբ

դեմ քրիստոնեության մղած պայքարի խորքի վրա՝ հանուն ազատ մտածողության ու գոյատևման, գիտնականն հանգել է այն եզրակացության, որ այդ կոիվներում ընկած մահատակները քրիստոնեական եկեղեցու սրբեր հռչակվելուց բացի մաս «մեր պատմության ամենափառավոր հերոսներն են», հերոսներ, որոնք «առանց առևտրի մտնելու իրենց խղճի հետ, առանց հրապուրվելու զանազան խոստումներից, հանձն են առնում մահ՝ հաստատ մնալով իրենց համոզումներին», որ և «մարդկային գործերից ամենից բարձրը, ամենից վեհն է...» («Արարատ», 1896, № 12, էջ 590):

Գ. Տեր-Մկրտչյանի խորհուրդներով ու աշակցությամբ է գլուխ բերվել «Հայոց նոր վկաներ» ժողովածուն (աշխատասիրողներ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, 1903), որի մեջ հավաքված են տվյալ ժանրին պատկանող այն բոլոր պատումները, որոնց մեծ մասը վարքերի ու վկայաբանությունների կանոնիկ ժողովածուներից դուրս էր մնացել և կամ հիշատակվել մեկերկու մախադասությամբ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը սեփական օրինակով ցույց տվեց, որ վկայաբանությունների ուսումնասիրությունը հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է և բնավ կապ չունի ինչպես պահպանողական աշխարհայեցության ու ճգնավորական հրապուրանքների, այնպես էլ ժողովրդի կրոնամոլական ոգու ապացույցները հրապարակ հանելու ձգտման հետ: Այդ գործը հայրենասիրական լուրջ ձեռնարկում է, որովհետև օգնում է ճանաչելու ժողովրդի ներքին կյանքը դարերի հոլովության մեջ, կովաններ տալով լուծելու աղբյուրագիտական ու պատմական տեղեկածներ: Օրինակ՝ Խոսրով Գանձակեցու և Հովսեփ Նորաշենցու վկայաբանությունների հետազոտությամբ անվանի բանասերը ոչ միայն գիտական շրջանառության մեջ դրեց Մխիթար Գոշի մինչ այդ անծանոթ ստեղծագործությունները («Ներքողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալն Խոսրով» և այլն), այլև ճշտումներ կատարեց Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մեջ (Մագազ գավառի և Ծրեշ բլուրի տեղադրության կապակցությամբ):

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետազոտությունները մեզ ուրիշ դասեր էլ են տալիս: Այսպես կոչված՝ պահպանողական և կրոնական ոգու ներքին բովանդակությունը բացահայտելու առումով, որ միշտ չէ, որ ճիշտ են որսացել հետազոտողները և միմյանցից զատել իսկական առումով ետադիմությունն ու կղերամտությունը և քաղաքական հեռատեսությունն ու հայրենասիրությունը:

Նորօրյա իմաստասերները և հանրային մտքի պատմաբանները հանույթով են դիմում պիտակավորման հնարանքին, որ բնավ էլ սուր մտքի հատկանիշ չպիտի դիտվի, այլ՝ ամբարտավանության ու տկարամտության: Եթե հավատանք նրանց, ապա ազգային պահպանողականներին, առանց բացառության, պիտի դասենք գեղջկական ըմբռնումներով միամիտ, իսկ առանձին դեպքերում էլ՝ չարամիտ ետադեմների շարքը, որովհետև նրանց մշտական հոգացման առարկան ազգային ոգու և դիմագծի անաղարտության պահպանությունն էր: Իբր թե՛ աչք փակելով առաջադիմության և ժողովրդի տնտեսական և հոգևոր կյանքում նոր ժամանակների ու գաղափարների թելադրանքով երևան եկած դրական տեղաշարժերի հանդեպ, նրանք եփաստորեն խանգարել են մեր տնտեսական ու հոգևոր վերելքին: Նման եփաստորեն ինչ խոսք, սխալ է ու հակապատմական: Այսպես կոչված պահպանողականներից շատերի բուն մտահոգությունը ազգության մարմնի ամբողջության պահպանությունն էր միասնական հայրենիքի, լեզվի ու եկե-

դեցու կոտորակման պայմաններում: Իսկ երբ կործանված էր ազգային պետականության շենքը, վտանգված՝ ազգի ֆիզիկական գոյությունը, և հայության հինավուրց հայրենիքի երկնակամարում թևածում ու կոնցնում էին գիշակեր անգղները, երբ չարիքը, անօրինակակությունը, կոտորածը, օտար տիրապետողների քմահաճ վաշտագոյությունները և աշխնդակ վարք ու բարքը սովորական երևույթ էին, իսկ ընդվզումն՝ անգուտանելի բան, ամենամեծ անհաճ անհատի կորուստն անգամ ազգի դիմադրողական ուժի նվազում, ազգային միասնության խարխլում պիտի համարվեր:

Այս պայմաններում եմ ծնվել նոր վկաները, հերոսական նոր ոգու կրողները:

Հայության ազգային ողբերգության ենթագիտակցական ընկալումն էլ դիմադրածության էր կոչում նոր վկաներին՝ ընդդեմ հայրենի բնաշխարհ ներխուժած օտար զավթիչների, արգելակելու համար նրանց սանձազերծած ձուլման ու ոչնչացման քաղաքականությունը:

Հասարակն ու գեղջուկն էլ ունեին իրենց գոյատևման փիլիսոփայությունը, որը թեպետև տեսական վերլուծումների արդյունք չէր, բայց ավելի լավ էր դիմագրավում փորձություններին և ավելի քիչ կամ նվազ կորուստներով բաղձալի նավահանգիստ հասցնում ազգության առաջընթացի նավը ամենակույ փոթորիկների միջով, քան համայնգային ապստամբությունները: Չմոռանա՞նք մի բան էլ: Կրոնական ու դավանաբանական պատմեղների համահարթեցումը, խղճի հետ սակարկության մոմեղը, կրոնափոխության ճանապարհով առանձնաշնորհումների արժանանալու գայթակղությունը, վտանգի տակ էին դնում ազգային միասնության հարստությունը և ավելի քան արագացնում կոտորակումն ու փոշիացումը: Հայոց նոր վկաները ներքնապես զգում էին այդ չարիքը և ամեն գնով պաշտպանվում դրա աղետավոր հետևանքներից:

Հայության իրավիճակից և կեցության պայմաններից էլնելով՝ մինչև անգամ դաշնության ու եղբայրության քարոզը տվյալ հանրության մասը կազմող դավանաբանական տարբեր համայնքների միջև նրանք անհիմաստ բարբաջանք էին համարում, որովհետև այն չէր նպաստում ազգային միասնության վերականգնմանը, իսկ մահմեդական տիրակալները կացնահարում ու կտրում էին ո՛չ թե միայն հայկական կաղնու առանձին ճյուղերն ու շիվերը, այլև դրանք կտրելուց վերջացնելուց հետո նաև՝ մայր արմատներն ու հաստատուն բունը: Այսպիսին էին Օսմանյան կայսրության հայաշինջ քաղաքականության պտուղները և՛ հնում, և՛ անցյալ դարում:

Վերջին հազար և ավելի տարիների ընթացքում գրի առնված վկայաբանական պատումների գլխավոր հերոսները հավատի ու համոզումի, անկոտորուն կամքի ու բարոյական մաքրության տիպարաներ էին և իրենց անձնագոհ սխրանքով ու հաստատամտությամբ հայությանը ոգեկոչում էին ազգային միասնության և անադարտության պահպանության: Ու հենց սրանով էլ հայ վկայաբանական գրականությունն ազդում էր կյանքի վրա:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը հայոց հին ու միջնադարյան մատենագրության խնդրո առարկա ժանրերի հետազոտողներից առաջինն էր, որ ճիշտ որսաց վկայաբանությունների գաղափարական բովանդակության այս էական կողմը:

Վկայաբանական պատումների թողը, հարկավ, կրոնասիրությունն է, ազգային եկեղեցու ավանդները սրբությամբ պահպանելու կոչը, բայց էությունը, ոգին՝ անձնագոհ հայրենասիրությունը: Ահա ինչու երկար դարեր

մահմեդականության դեմ հայ ժողովրդի մղած անհավասար ու արյունոտ կռիվներում ընկած, նախանձի, դավաճանության և մուօ կրքերի զոհ դարձած նահատակներին Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը քրիստոնեական եկեղեցու սրբեր անվանելուց բացի հռչակում էր նաև հայոց պատմության ամենափառավոր հերոսներ, որոնց սխրանքները հետևորդներին տալիս էին ուսանելի դասեր:

Իր հետազոտությունների մեջ Գ. Տեր-Մկրտչյանը երկիցս ուշադրություն է հրավիրել հին վկայաբանությունների մեջ դրսևորված՝ քրիստոնեության գաղափարախոսների գործունեության մեջ երևան եկող անհանդուրժողության ոգու արտահայտությունների վրա նույնպես, վերջինս մասամբ կապելով Թոմարակյանների նկատմամբ հենց սկզբից սկսված հալածանքների հետ: Այնինչ՝ հանդուրժողականությունը, ներողամտության ոգին հայոց եկեղեցու վարդապետության հիմքն էին կազմում: Բայց եկեք պատմական ճշմարտությունը չկոծկենք և վարագույրը փոքր-ինչ բաց անենք...

Թոմարակյան շարժման գործիչներն էլ գաղափարի ու համոզումների նահատակներ էին, բռնության ու հալածանքի զոհներ, միայն թե նրանցից ոչ մեկը վկայաբանությունների հերոսներ չդարձան, և արդարացիորեն ջնջվեց շատերի հիշատակը: Ինչպես նկատում է հայագետը՝ «մտքերը վրդոված էին. մի կողմից՝ ներելի և աններելի միջոցներով պաշտպանվում էր ողղափառությունը ոչ միայն խոսքով, քարոզությամբ, այլև բռնի ուժով, կախաղանով, խարանով, հրով ու ջրով, մյուս կողմից՝ ամենայն համատույնամբ, ամեն նեղությունների և հալածանքների հանձնառությամբ քարոզվում և ծավալվում էր աղանդավոր վարդապետությունը: Պող Այրարատից, Սմբատ, Սարգիս, Ղազար, Թորոս, Արքա, Կյուրեղ, Հակոբոս եպիսկոպոս, Կուճծիկ աբեղա, տիկին Հրանույշ, իշխան Վրվեռ, տիկնապք Ախնի և Կամարա, մի ուն առասպելախառն տիկին Մարե, մի ուրիշը՝ տիկին Ծեփի, և ուրիշ բազմաթիվ անուններ, մնացել են մեզ իբրև այդ աղանդի ճշմանավոր գործիչների անուններ:

Չնայելով Մագիստրոսի փրոցուոույց խոսքերին և տմարդի հալածանքներից՝ մենք կարծում ենք, — շարունակում է գիտնականը, — որ ոչ թե հալածանքները վերջ դրին այդ աղանդին Հայաստանում, — ինչպես հայտնի է՝ այդ աղանդը շարունակեց յուր գոյությունը մինչև մեր օրերը Խնուսում և Ալեքսանդրապոլի գավառում, — այլ թուրք-թաթարական արշավանքները ծածկեցին իրենց հեղեղի տակ ինչպես ամեն բան, նաև այդ աղանդը, որի հետևողների մեծ մասը իրենց պաշտպան իշխանների հետ տեղափոխվեցին դեպի արևմուտք, Ասորիք, Փոքր Ասիա և մասնավորապես Բուլղարիա: Բուլղարիան դարձավ այդ աղանդի երկրորդ հայրենիքը, ուր և Բոգոմիլ քահանայի անունով աղանդը կոչվեց Բոգոմիլների աղանդ:

Միջին Եվրոպայում՝ Կաթարացիները շարունակեցին նույն աղանդը, իսկ հարավային Ֆրանսիայում՝ Ալբիգացիները (ալբիժուսները): Այս վերջինների պատմությունը հանրաժանոթ է և բոլորից լավ ուսումնասիրված»:

Առավել անսպասելի է գիտնականի հետևությունը.

«Այսպիսով, — գրում է նա, — ռեֆորմացիայի և բոլոր բողոքական-ավետարանական եկեղեցիների բուն նախահայրերը և հիմնադիրները դուրս եկան Հայաստանից: Դրանց պատմության ուսումնասիրությունը անաչառությամբ և առանց մոլեռանդության, անհրաժեշտ է ոչ միայն մեր ողղափառ հայկական ս. եկեղեցու պատմության», այլև հայ հոգևոր-մտավոր կյանքի

պատմության համար, իբրև վերջինիս «ինքնուրույն արտահայտություն՝ մեծ և նշանավոր իր հետևանքներով»¹:

Թոնդրակյանների գործունեության հետևանքները, թվում է, միակողմանի է գնահատել Գ. Տեր-Մկրտչյանը, և այդպիսի սխալ թույլ են տվել ուրիշներն էլ՝ դասագրքային ճշմարտություն հռչակելով իրենց մեկնությունը: Հիրավի, թուրք-թաթարական արշավանքները դեպի արևմուտք բռնեցին, չարեցին ու տարան թոնդրակեցիներին, բայց թոնդրակյան աղանդավորներն էլ իրենց հերթին խարխուլեցին ազգային միասնությունը, ժողովրդի աչքում վարկաբեկեցին ազգությանն համախմբելու ունակ միակ մոժը՝ եկեղեցին, սնանկ հռչակեցին նրա քայրիգած վարդապետական ճշտաբանությունները և այդ ձևով, անուղղակիորեն, դյուրացրին թաթար-մոնղոլների առաջխաղացումը: Ահա՛ ինչու, որքան էլ առաջադիմական լինեին և հակաֆեոդալական բուլանդակություն ունենար թոնդրակյան շարժումը, որքան էլ այն ուղղված լինեին դարաշրջանի իշխող գաղափարախոսության՝ աստվածաբանության դեմ, ըստ էության ծանր էին նրա հետևանքները: Կրկնում ենք՝ վտանգվում էր ազգային միասնությունը, թուլանում հայ ժողովրդի դիմադրողական ուժը ընդդեմ արևելքից եկող նոր զավթիչների: Անհի թագավորության անկումից հետո, Հայաստանն ամայացնող արտագաղթերի տարիներին, պետականության դեկլարացիայից ժողովրդին համախմբող կենտրոնաձիգ գոյությունը և հոգևոր միաթարությունը մնում էր մեկն ու միակը՝ եկեղեցին, իսկ կործանել վերջինը և մերժել նրա դավանաբանական սկզբունքները, նշանակում էր սեփական ձեռքով քանդել ազգային միասնության շենքը: Արժեք այս խնդիրները քննելիս լինել առավել անկանխակալ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը լուրջ հաջողությունների է հասել նաև մինչև նոր ժամանակները հայագետների համար առեղծվածային մնացած և տակավին V դարու երկրորդ կեսին Աբրահամ Խոստովանողի ձեռքով ասորերենից հայերեն թարգմանված՝ Մարութասի «Վկայք Արևելից» վկայաբանական ժողովածվի հետազոտության և բնագրի վերականգնման հարցերում, մի գրական-թարգմանական հուշարձան, որի բեկորները շատ վաղուց տարրալուծվել էին Ճառքնոսիրների ու մատենագրական այլ կարգի ժողովածուների մեջ և անանաչեղի դարձել:

Ձեռագրական պատառիկների և մատենագրական հնագույն վկայությունների համադրման ճանապարհով Գ. Տեր-Մկրտչյանը ոչ միայն կարողացավ վերականգնել «Վկայք Արևելից»-ի սկզբնական վիճակն ու կառուցվածքը՝ միմյանց մոտ բերելով նրա մասերը, այլև հաստատեց, որ այս ժողովածվի ներածական ճառի մեջ², Մարութասը նկարագրելով պարսից տերության՝ քրիստոնեության դեմ սկսած դաժան հալածանքը IV դարում, անդրադարձել է նաև հայերին ու Հայաստանի վիճակին, ըստ որում՝ Մարութասի արտահայտությունների ու նկարագրությունների զուգահեռները նա հայտնագործում է Փավստոսին վերագրված «Բուզանդարան պատմութիւնք» ժողովածվի մեջ:

Գիտնականն այդ կարևորագույն արդյունքներին հասավ Մարութասի երկի տվյալ գլխի միջնադարյան արտագրությունների մեջ երևան եկած

¹ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Ե., 1979, էջ 219—222:

² Խորագիրը՝ «Վկայութիւն բազմաց տուրք նահատակաց արևելեայց, որ կատարեցան վասն Քրիստոսի»:

տարընթերցումների հանգամանակից քննության ճանապարհով: Ուշադրություն դարձնելով հին ձեռագրերում կիսաձայն յ-ի գրության ձևերին, երբ **ա** և **ո** հնչյուններից հետո լավող կիսաձայն յ հնչյունը չէր գրվում, Գ. Տեր-Մկրտչյանը նկատում է, որ այդ պատճառով հին երկաթագիր ձեռագրերի վերձանման ընթացքում գրիչները երբեմն շփոթել են շատ գրեր ու բառեր, տվյալ դեպքում՝ Ո և Ր գրերը **հայոց** և **հարց** բառերի մեջ մասնավորապես Համապատասխան օրինակներ նրան ընձեռում են Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, ապա և՛ «Վկայք Արևելիցը», որ սխալի հետևանքով դարեր շարունակ սքողվել էր պատմական ճշմարտությունը. Լսե՛նք իր խոսքերը.

«Մարութան ճառելով Պարսկաստանի քրիստոնյաների կրած հալածանքները Ծապուհից, ավելացնում է. «Որդիք **Հայոց** վշտատեսաց կոխան փղաց և երիվարաց լինեին, քանզի արբին և նոքա զբաժակն դառնություն, որոց նեղեալ և ճգնեալ գերին ի ճանապարհին և յաթևանս նքողէին ի տվոյ և մեռանէին: Յայնպիսի ամս չարս և անուղայս, զորոց այլայլեցին զյարինեալ կարգսն մարդիկ անարե՛նք, յայնպիսի շփոթ և լոյզ և ի դստն ժամանակս, զորս շփոթեաց իշխանն ազատութեան: Արևելք [=Պարսկաստան] հպարտացեալ ամբարտաւանէին, Արևմուտք [=Բյուզանդական կայսրություն] խոնարհեալ հնազանդէին, Հիւսիսի [=Հայաստան] տապաստ անկեալ կոխեր, Հարաւ [=Ասորեստան, Ասորիք, Պարսկաստանի քրիստոնյայք] ի պարտություն մատնեալ վատթարէր: Գեառք ատերէին, քաղաքք կործանէին, ազգք հնազանդէին և աշխարհք վատնէին» (Ա և Բ Մատընոսիրներ, Գան՝ «Սոփերք հայկականք», Հատ. Ի, եր. 94)»³:

Ղ. Ալիշանը, որ այս տողերի առաջին հրատարակիչն է, «Սոփերքում» տպագրել է «**Որդիք հարց**» ընթերցվածը⁴, այնինչ, իրականում, **հայոց** որդիների տառապանքների մասին էր խոսում Մարութանը, և այն մղձավանջային տեսիլքների, որոնց առավել ընդարձակ նկարագրությունը Գ. Տեր-Մկրտչյանը գտնում է Բուզանդարանի Դ դպրության ԾԵ գլխում («Յաղագս գերութեանն և հարուածոյն աշխարհին Հայոց և ատերածոյն և գերութեան տանելոյն ի Պարսս») և բավականաչափ առարկայական ձևով՝ ԾԸ գլխի հետևյալ հատվածում. «Եւ ածին, ժողովեցին առաջի թագաւորին Պարսից զամենայն գերին մնացորդաց աշխարհին Հայոց. ապա հրաման տայր թագաւորն Պարսից Ծապուհ զամենայն այր, ի չափ հասեալ, կոխան **արարեալ** (այսինքն՝ արկանել, ճշտում է գիտնականը—Պ. Հ.) **փղաց** և զամենայն զկին և զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից»: Հիրավի, Աբրահամի միևնույն «որդիք **Հայոց** վշտատեսաց կոխան փղաց և երիվարաց լինէին» արտահայտությունն է, որ Բուզանդարանի խմբագրողը դարձրել է՝ «զամենայն այր... կոխան արարեալ փղաց...»⁵:

³ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Ա, Ե., 1979, էջ 314, Գան՝ «Աբրահամու Խոստովանողի Վկայք Արևելից», Էջմիածին, 1921, էջ 43—44:

⁴ «Սոփերք Հայկականք», Ի, Վենետիկ, 1854, էջ 94:

⁵ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 314: Թեպետ Աբրահամի երկի այս գլխի ասորական բնագիրը կորուստներով է հասել մեզ, չեն պահպանվել մասնավորապես այն էջերը, որ նկարագրվում են **հայոց** տառապանքները, որի պատճառով հայագետի ետմահու ընդդիմախոսներից ոմանք դժվարանում են անվերապահ հավատ ընծազել նրա ուղղմանը, քայց դրանց վավերականությունն անկասկած է, և բանավատ տվյալ խնդիրն, արդեն մեր օրերում, կրկին արծարծել և հօգուտ Գ. Տեր-Մկրտչյանի իրավացիության վկայել է ասորագետ Լ. Տեր-Պետրոսյանը «Աբրահամ Խոստովանողին» մվիրված աշխատության մեջ (Ե., 1976, էջ 107—109):

Գ. Տեր-Մկրտչյանը նյութեր էր հավաքում «Վկայք Արևելից»-ի և «Բուզանդարան պատմությունացի» փոխհարաբերությունների հարցին առանձին աշխատություն նվիրելու, որ չհասցրեց իրագործել:

Բուզանդարանի խմբագրման ժամանակի մասին այս գուգահեռը կարելի էր կոչվել է տալիս, որ, ցավոք, նորոշյա հետազոտողներն անտեսում են: Այն, համեմայն դեպք, 460-ական թվականներից առաջ չէ:

Ինքնին վերցրած՝ հետաքրքրական հարց է նաև «Վկայք Արևելից» ժողովածվի բնագրի վերականգնման և հրատարակության պատմությունը, որ մասամբ պարզվում է Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Հ. Տաշյանի փոխանակած նամակներից: Դրանցից մեկը մենք հրատարակել ենք 1974-ին, մյուս երկուսը դեռևս անտիպ են (ստացել ենք Վիեննայի Մխիթարյաններից, բանասեր Խ. Սամվելյանի միջոցով, վերջին տարիներս): Աշխատանքն իրագործվելու էր 1890-ական թթ. կեսերին, երկուսի գործակցությամբ, և լույս էր տեսնելու Վիեննայում. «Այս հրատարակությունը,—գրում էր Գ. Տեր-Մկրտչյանը,—բացի յուր ներքին արժանավորությունից, հուսով եմ, որ շատ բան պարզելու է և մեր դասական գրողներից մի քանիսի վերաբերմամբ (Նիկիտ, Գյուտ, Փավստոս և այլն): Թարգմանության լեզվի շքեղությունը, ապահով եմ, որ Դուք ինձնից լավ եք գնահատում» (7 հունվարի 1895): Իսկ երկու ամիս հետո ավելացնում է. «Աբրահամի կենսագրության համար ինձ հարկ եղավ Ղազարով գրադվել: Այդ կետում կունենանք կարևոր նորություններ, որոնք թեև ուղղակի Աբրահամին չեն վերաբերելու (այլ՝ Ղազարին), բայց շատ կարևոր են: Մինչև առաջիկա աշունը, երբ ողջ մնամ, երկի, կունենանք ուրիշ նորություններ, իսկ եթե չվաճ կլինեմ մյուս աշխարհը, փա՛ռք Աստուծո, դուք երիտասարդ եք և առողջ, գործը գլուխ կհանեք: Համոզված եղեք, որ ձեռքիցս եկածը չեմ խնայիլ այդ հրատարակության համար...» (10 մարտի 1895):

Հայոց դասական մատենագիրների և Աբրահամի առնչություններին վերաբերող այդ նյութերը, որ մինչև 1921 թվականը հայագետ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ձեռքին էին, անհետացել են խորհրդավոր հանգամանքներում, վերջինիս ամբողջական դիվանի հետ:

Տրամաբանական է միանգամայն, որ Գ. Տեր-Մկրտչյանը լոկ բառային համընկնումներով ու փոխառություններով չի բավարարվել, այլև խորամուխ է եղել Աբրահամի լեզվական արվեստի գաղտնիքների մեջ, չնայած այդ մասին «թարգմանության լեզվի շքեղություն» արտահայտությունից բացի ուրիշ ոչինչ չենք գտնում նրա թողոններում: Հետևաբար, ավելորդ չպիտի համարվի, եթե այս ուղղությամբ փոքր-ինչ ծավալվենք:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետքերով ընթացող կամ նրա հետ միաժամանակ գործող հայ բանասերները «Վկայք Արևելիցը» նորիցնոր քննելիս՝ ձեռքերած արդյունքներն առավելապես ծառայեցրել են կամ բանասիրական-բնագրագիտական խնդիրներ առաջադրելու և լուծելու նպատակներին՝ աչքի առաջ ունենալով հայ հին մատենագրության շահերը և Աբրահամի և նրա երեք ու կրտսեր ժամանակակիցների (Նիկիտի, Ղազար Փարպեցու և այլոց) երկերի լեզվաոճական ընդհանրություններն ու բառային համընկնումները, կամ էլ փորձել են պարզել (հաստատել) հայերեն թարգմանության առնչությունը (հարազատությունը) ասորական սկզբնաղբյուրին: Սուսիցներից հետաքրքրական նկատողություններ ունեն Նորայր Բյուզանդացին («Վորյուն վարդապետ և թարգմանությունը նորին», 1990) և Մխիթարյան բանասեր Ն. Անդրիկյանը («Արևելյան վկայք», տե՛ս «Բազմավեպ»,

1905, № 6 և 7—8), վերջիններից՝ Ե. Տեր-Մինասյանը («Արքահամ խոստովանողի «Վկայք Արևելիցը» և նրա ասորական սկզբնատիպը», տպագրված՝ «Բանբեր գիտության և արվեստի ինստիտուտի», գիրք Ա—Բ, 1921/1922):

Բայց «Վկայք Արևելիցի» քննության ու արժեքավորման հայեցակետերի մեջ, մեր կարծիքով, կարևորներից մեկը պիտի լիներ թարգմանության բանաստեղծական լեզվի գեղարվեստական հատկանիշների բացահայտման խնդիրը՝ պարզելու համար նախ, թե արդյո՞ք չափազանցություն չէ հուշարձանի լեզվի մասին հետազոտողների, նրանց մեջ և Գ. Տեր-Մկրտչյանի հայտնած անվերապահ հիացական կարծիքը, իսկ ապա՝ ճշտելու համար, թե իրկանում Արքահամ ի՞նչ նորություն էր բերում հայ լեզվամշակույթի պատմության մեջ, ինչո՞վ էր հատկապես գրավում Եղիշեին ու մյուսներին, երբ մեկի ասորական բնօրինակի և մյուսների հայերեն երկերի միջև մի ամբողջ դարի անդունդ կար, իսկ նկարագրվող ժամանակների, դեպքերի ու դեմքերի՝ և ո՛չ մի համընկնում: Պիտի խոստովանենք՝ հուշարձանի ուշադիր ընթերցանությունը, նրա և Եղիշեի հերոսական ասքի լեզվական մշակույթի անկանխակալ համադրությունը բերում է նույն եզրակացությանը, ինչին հանգել էր Գ. Տեր-Մկրտչյանը շուրջ մեկ դար առաջ. Արքահամի թարգմանության լեզուն ճիշտ որ շքեղ է և շատ ստումներով կանխում է ինչպես հիմնեղորոշ, այնպես էլ հաշորոշ դարերի հայ բանաստեղծական լեզվի մեծ վարպետների նվաճումները: Ուստի մերկապարանոց չկրկալու համար քաղեիք մեկ-երկու փոքրիկ հատված «Վկայք Արևելիցի» արդեն քանիցս հիշած ներածական ճառից, ուր, ինչպես և Եղիշեի Յոթ-ներորդ եղանակի վերջին էջերում, նկարագրված են արևելքի քրիստոնյա կանանց կրած ահավոր տառապանքներն ու անցած գողգոթան և բռնության կապանքների մեջ ցուցադրած անշեղ հավատարմությունը հայրերի լույս հավատին ու ընտանեկան սրբություններին, կանանց, որոնց անընկճելի ոգու դիմաց անույժ էին ամենադաժան հալածանքներն ու խոշտանգումներն անգամ:

Այդ դրվագներում այլաբանական թեման զարգանում է հակադրությունների միջոցով. թեպետև բռնակալների գործադրած տանջանքի միջոցներն անգործ են դառնում կոտորելու նուրբ ու փխրուն էակների ոգու ուժը, կամքն ու հավատը, բայց որովհետև խոսքն այնուամենայնիվ կանանց մասին է, ի վերջո, բնականից թույլ նրանց մարմինը չի կարողանում դիմանալ ահավոր խոշտանգումներին, ու մինչ նրանց հոգիները պատրաստվում էին հրաժեշտ տալու այս աշխարհին, խոշտանգված մարմինները, կարծես, թարմանում, երիտասարդանում ու նոր հմայք էին ստանում, ներքին գեղեցկությունը ցուլանում էր դեմքերի վրա՝ յուրաքանչյուրին յուրովի փոխարկելով մարմնական գեղեցկության կատարելության՝ այդ ձևով զարմացնելով ու սարսափեցնելով անհոգի դահիճներին:

Ա. «Տեղացին ի նոսա նետք նախատանաց, և նոցա ինչ ո՛չ կարացին ազդել: Մերկացան ի վերայ նոցա սուրբ թշնամեաց և ո՛չ կարացին սպանանել: Զգեցին ի նոսա տէգս աղտեղի խտողմանցն, և նոքա ո՛չ խոցեցան: Սպառնացաւ նոցա մահ դառնաշունչ, և նոքա ո՛չ զանգիտեցին: Պատեցին զնոսա մեղք մարմնոյ, և ո՛չ կարացին հաւանեցուցանել: Գրգռեաց զնոսա մոգութիւնն ըստ որկորեայ բարոյիցն ի կերակուրս, և ո՛չ թուլացան: Երկեցուցին զնոսա դատաւորքն մեծասաստ սպառնալեաք, և նոքա ո՛չ դողացին: Զարհուրեցուցին զնոսա իշխանք չարալուկ տանջանաւք, և նոքա ո՛չ խո-

նարհեցան: Մաշեցին զնոսա խաւար բանդիւ և կապանաւք, և ո՛չ վհատեցան միտք նոցա: Գազանացաւ ի վերայ նոցա թագաւորութիւնն չարաշուք հրամանաւ և ո՛չ կարաց պատրել զգարութիւն ոգւոց նոցա: Եհաս առ նոսա դատավճիռ մահու, և ո՛չ կարաց հատանել զգոյն երեսաց նոցա:

Ո՛վ յամարութիւն կամաց, ո՛վ կամակարութիւն ազատութեան, ո՛վ իցէ բուռն քան զքեզ, կամ ո՛վ սաստիկ և մեծազար իբրև զքեզ: Ո՛վ իցէ, որ քեզ յաղթեցէ, կամ ո՛վ հնազանդել և նուանել զքո մեծ յաղթութիւնդ կարացէ, բայց եթէ դու քեզէն քեզ յաղթես և անձամբ զանձն պարտեցես ի պատերազմի քոյոյ հանգստեանցն»:

Բ. «Ո՛վ [երինջք] դասակագէդք, որ սիրեցէք զսպանութիւն սայրասոր արոյն և մատենալք պատարագ կատարեալ՝ առանց երկմտութեան: Ետուք կաշառ զարիւն պարանոցացդ, զի պահեսցի անարատ կուսութիւն ձեր: Ետուք զքաւական զկեանս մարմնաւորս, զի ապրեցուցէք զկեանս ոգւոց ձերոց: Սրբեցէք զանդամս ձեր մկրտութեամբ արեան ձերոյ, զի մարմին արեամբ սպիտականայ, և անարժան լուանալով սեանայ:

Ո՛վ երինջք սուրբք, որ ոչ լծեսք ի լուծ ամուսնութեան, ետուք զպարանոցս ձեր ի վար ահաւոր անդոց սպանութեան, զի մի՛ հնազանդեսցին մարմինք ձեր ի գործ երկրի ցաւոց և մեղաց: Խոնարհեցուցէք զվիզս ձեր ընդ լծով սայրասոր արոյն, զի մի՛ խոնարհեսցին անդամք ձեր ընդ լծով ապականիչ ցանկութեանն: Արհամարհեցէք զամառք արտաքոյ և պսակեցալք, զի մի՛ աղտեղիցիք պղծութեամբ պղծոցն ի սեմեակս: Տգեղացուցէք զարտաքին գեղ ձեր յաչս տեսողացն, զի գեղեցկացի ներքին գեղն առաջի ամենագիտին:

Դո՛ւք էք աղանիք միամիտք տաճարասունք, զոր վասն փափուկ մտոյն՝ արկին ի վերայ վարժ՝ և կալան որսորդք ապականիչք:

Դո՛ւք էք ծիծեռունք ընտանասունք, որ Ճոռողէիք քաղցրաձայն բարբառով ի տաճարին սրբութեան, և մտին աւծք խարամանիք և հանին յիրաբանչիւր բունոց:

Դո՛ւք էք Ճնճողուք շինամուտք ձայնակիցք մարդկան, և հասին վառումնակք ապականիչք՝ ցրուեցին յիրաբանչիւր երամոց»⁶:

Արդեն Ն. Անդրիկյանը «Բազմավեպի» էջերում հրատարակած նյութերում մատնանշել է Աբրահամ Խոստովանողի և Եղիշէի երկերի առանձին լրվագներում հանդիպող մի քանի, հաճախ բառացի, համընկնումներ, ըստ որում՝ փոխ առնողը Եղիշէն է: Մեկ-երկուսի վրա էլ ուշադրություն է հրավիրել Գ. Տեր-Մկրտչյանը «Վկայք Արևելիցի» անձնական տպագիր օրինակի լուսանցքներում արած նշումներում, որոնք քաղվածաբար մեջ են բերված գրքի 1921 թ. հրատարակության Հառաչաբանում (հեղինակ՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան):

Օրինակ՝ «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի է եղանակի «Խցեք զաչս մարմնոյ վայր մի, և այժմ տեսանէք զյոյսն մեր Քրիստոս» և «Փոքր համարիմք զանարգանս զայս և առ ոչինչ զցաւս մարմնոյս առ մեծ սէրն Աստուծոյ» արտահայտություններն, ըստ Գ. Տեր-Մկրտչյանի, կախում ունեն Աբրահամի «Վկայութիւն սրբոյն Ծմաւորի եպիսկոպոսի, որ վկայեաց անթիւ բիրութ յերկիրն Արևելից» վկայաբանության «Խից զաչսդ վայր մի և այժմ տեսանես զյոյսն Քրիստոս» (էջ 139, տող 77—8) և «Փոքր համարիմք զմահդ զոր սպանէրդ ըստ կշոյ հաւատոցն զոր անիմք առ Աստուած,

⁶ «Աբրահամ Խոստովանողի Վկայք Արևելից», էջ 66—69:

և առ ոչինչ զսպանումնդ ըստ համեմատության սիրոյն, զոր անիմք առ Բրիստոս» (Էջ 134, տող 8—11) հաստատեցին, որ, թվում է, անվիճելի է:

Մեկ-երկու համընկնումների վրա էլ գիտնականն ուշադրություն է դարձրել Մ. Գարազաշյանի «Քննական պատմություն Հայոց»-ի լուսանցքներում արած նշումներում: Այս վերջիններից էլ պարզվում է, որ Եղիշեն առավելապես հետևել է Աբրահամ Խոստովանողի գրելաձևին՝ իր շարադրանքի մեջ փոխադրելով նրա նկարագրական արվեստի շունչը: Ուստի անմիջական, բառացի ու տառացի փոխառություններ, բացի վերևում բերված առաջին օրինակից, դժվար է մատնանշել, իսկ հոգեհարազատ տեղիներ՝ որքան ուզեք: Օրինակ՝ Աբրահամ Խոստովանողի «Բթեցան երկաթքն ի հատանել, և նոքա ո՛չ կասեցան ի սիրոյն: Վատեաց սուրն ի կոտորել, և նոքա ոչ թիրեցան ի ճշմարտութենէն: Լքան բազուկք կոտորչացն, և նոքա ոչ յողողեցան ի հաւատոցն» (Էջ 64, տող 5—8) այլաբանական ու շքեղ արտահայտությունների փոխարեն Եղիշեն ունի համարժեք ու տարողունակ թևավոր խոսքեր. «Սուրբ սպանողացն բթեցան, և նոքա պարանոցքն ո՛չ ձանձրացան. աւարառոք ստացումածոց նոքա աշխատեցան, և աւարն օրքան զօր անեցեալ բազմացաւ» (եղանակ Գ, մոգպետի հիացական խոսքերը քրիստոնեության մասին)⁷:

Երկու քաղվածք էլ մեջ բերենք Աբրահամի մատյանի այլ մասերից՝ նրա թարգմանության լեզվական կատարելության մասին վկայությունները սահմանափակելու համար.

Ա. «Այս քառասուն ամ է, զի պրկեալ կան մկանունք մեր ի զանս, և պարանոցք՝ ի սուր սուներաց. զի կարկեցոյց զմեզ արդար դատաստանն Աստուծոյ առ ամաթի մերում, ըստ այնմ, զոր Երեմիա ասէ, թե՛ Լուռ լիցոյք, զի Տէր Աստուած կարկեցոյց զմեզ և արբոյց մեզ ջոր դառնութեան վասն մեղաց մերոց: Սպասեցաք խաղաղութեան, և չիք ուրեք խաղաղութիւն. և ակն կալաք բարեաց, և հեռացան ի մէնջ, և ժամանակի բժշկութեան եղև մեզ տրտմութիւն: Զի էլ առեաւծն յանտառէ մքմեալ և զազանացեալ ի վերայ սակաւաւոր թոռոյ հաւտին, կոտորեաց ի մմանէ որպէս և կամեցաւ, և ցրուեաց կորոյս ըստ ակտրծեաց. զխոյս և զմաքիս առ ոտն կոտորէր և զգառինս և զորոշս թունաւոր ճիրանամբք պատառէր: Եւ քանզի այծեացն սևացելոց ոչ մեղանշէր, բազում ոչխարք մարմառոտք վասն ապրելոյ ի մմանէ ի սևացեալ գոյնն փոխեցան:

Ո՛վ ազատութիւն անձնիշխան, որ ներկանէ զանձն ի պէսպէս գոյնս յոր և կամի: Եթէ կամի՝ ի տգեղութիւն, եթէ կամի՝ ի սպիտակս, և եթէ կամի՝

⁷ Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957, էջ 177, 186 և 61: Գարազաշյանի Պատմության Գ մասի էջ 146-ում ընդգծված են Եղիշէի «Սուրբ սպանողացն բթեցան» բառերը, իսկ լուսանցքում նշված է՝ Աբրահամ: «Վկայք Արևելից»-ից դուստը զուգահեռները ընտրել ենք մենք:

Բթեցան (բթիլ) հազվագյուտ բառ է և նշանակում է՝ տկարանալ, թուլանալ, գուլնալ: Հնագույն վկայությունները Եղիշէի և Ագաթանգեղոսի մատյաններում են, ըստ որում՝ առաջինը մեր մեջբերած արտահայտությունն է, երկրորդը՝ «Զի մեր սուրբ բթեցան, և նոքա ոչ զարկորեցան ի մեռանելոյ» (հատված 153, Դիոկլետիանոս կայսեր ենթադրական ճանաչող Տրդատ թագավորին Հայաստան փախած կույսերի մասին), ու երկուսն էլ, ինչպես պարզ նկատվում է, վկայաբանական դրվագներից են և առնչվում են Աբրահամ Խոստովանողին: Առաջինները տե՛ս նաև՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատոր Ա, Վեճնախ, 1836, էջ 487, պոն 2, վերջինը, բնականաբար, չի արձանագրված այնտեղ, որովհետև Աբրահամի երկը Մխիթարյան հեղինակներին դեռ անձանոթ էր:

ի թուխս. այլ գիտասցէ, զի սպիտակն ի փառս և ի պարծանս լինի, իսկ թուխն՝ ի կորսնս և յանարգանս»:

Բ. «Ընդ այն ամենայն վիշտս, որ անցին ընդ մեզ, ընդ այն ամենայն չարչարանս, որ եկին ի վերայ մեր, չիք որ, որ ամաշեաց, և ոչ՝ որ կասեաց ի մեղաց: Զիք որ, որ զղջացաւ և դարձաւ ի չարեաց: Զիք, որ կագի ընդ ազահութեան, և ոչ՝ որ դատ եղեալ կոռի ընդ ապիրատութեան: Զիք որ, որ ճնշէ զցատումն, և ոչ՝ որ սաստէ ի կագ և խափանէ: Զիք որ, որ ցածուցանէ զհակառակութիւն, և ոչ՝ որ մեղմացուցանէ զատելութիւն:

Այլ փոխանակ այսր ամենայնի՝ ապաշխարութիւն նուագեաց, մեղք բազմացան, սէր շիշաւ, և նախանձ բորբոքեցաւ: Խաղաղութիւն ամփոփեցաւ, և թշնամութիւն տարածեցաւ: Տուրք արգելան, ազահութեան սանձք արձակեցան: Անարեւնութիւն զարացաւ, և արդարութիւն սպառեցաւ: Ակնառութիւն համարձակեցաւ, և յանդիմանութիւն կարճեցաւ: Մեծատունք ժանիս նոր սրեցին, աղքատք զգող աւագակութիւն ուսան՝:

Կարելի էր այսպիսի քաղվածքների թիվը տասնապատկել, իսկ այնուհետև մեջ բերել ոճական համապատասխանություններ Եղիշեի կամ Ղազար Փարպեցու երկասիրություններից, բայց ներկա պահին մեր խնդիրն այդ չէ, այլ Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանած մատյանի լեզվական արվեստի մասին ճաշակ տալը, որի համար վկայակոչված առաջին ու վերջին հատվածները միանգամայն բավարար են և անհերքելի ապացույցներ Գ. Տեր-Սկրտշյանի իրավացիությանը: Դրանք նաև պարտադրում են մեզ, թեկուզև ցավով ու ամոթով, անդրադառնալու գրական-գիտական ստորյայում խոր արմատներ գցած մի հոռի երևույթի, որ գրեթե անհաղթահարելի է դարձել: Մինչ օտարների արած ու չարածի մասին խոսելիս՝ դառնում ենք անսելիորեն շույլ ու առատաձեռն, բայց հենց որ խոսքը դառնում է հայ գործիչներին, հայոց բառ ու բանի տքնաջան ճախարակողներին, աններելի անտարբերությամբ ենք անցնում նրանց խնկելի հիշատակի և հանճարի փայլատակումների կողքով, չենք մտածում արժանին հատուցելու մեր մտավոր հերկերի սերմնացանների անձին ու վաստակին: Իհարկե, խոսքը ներքանց մասին չէ, որոնց անունները պաշտոնական գրանցում են ստացել «Մեծերի ցուցակում»: Այդօրինակ հանիրավի մոռացվածներից է նաև Աբրահամ Խոստովանողն իր «Վկայք Արևելից» գրական-թարգմանական երկասիրությամբ, որը դասական հայերենի նշանավոր հուշարձաններից է:

Մեր դարավոր հարևանները՝ վրացիները, այդօրինակ հուշարձանները վաղուց իրենց ազգային դպրության հիմնաքարեր են հռչակել, ինչպես, ասենք՝ հայերենից թարգմանված «Ծուռանկիի վկայաբանությունը», կամ էլ ռուսթավլի Ծոթայի՝ «պարսկերենից վրացերենի վերածած» «Վագրենավոր» պոեմը: Թարգմանությունների նկատմամբ ակնածալից վերաբերմունք ունենալու գրականագետները նույնպես, որոնք Վասիլի Անդրեևիչ Ժուկովսկուն հայրենական բանաստեղծական լեզվի մեծագույն վարպետների շարքն են դասել գերազանցապես Արևմուտքի ու Արևելքի գրականություններից կատարած բարձրարվեստ թարգմանությունների համար: Բայց ահա մենք՝ հայերս, որ տակավին միջնադարում թարգմանիչներին նվիրված հատուկ տոն ենք սահմանել, և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին ամեն տարի, աշնանը, հոկտեմբեր ամսին, հանդիսավորությամբ նշում է այն, միաժամանակ կազմակերպելով ուխտագնացություն դեպի Օշական, որ հանգչում են Մես-

⁸ Աբրահամ Խոստովանողի Վկայք Արևելից, էջ 24—25 և 44—45:

րույ Մաշտոցի Աշխարհերը (Տօն Սրբոց Թարգմանչաց Վարդապետացն մե-
րոց՝ Մեսրոպայ, Եղիշէի, Մովսիսի Քերթովին, Դաթի Անշաղթ փիլիսոփա-
յին, Գրիգորի Նարեկացուն և Ներսիսի Վլայեցուն), բար անտարբերություն
ենք ցուցաբերում մեծատաղանդ թարգմանիչներից շատերի վաստակն ար-
ժեքավորելիս: Թվում է, ժամանակն է, որ հայ բանասիրությունը պատշաճ
հետևություններ աներ և առարկայորեն ցույց տար, թե իրականում ո՞րն է
հայ թարգմանիչներից յուրաքանչյուրի ներդրումը ազգային մշակույթի գան-
ձարան, նրա ծառայությունների ազգային ու յամաշխարհային Աշանակու-
թյունը: Ընդհանուր խոսքեր, այդ առումով, հարկավ, ասվել է ու այն էլ շատ,
բայց գիտական լուրջ ու հիմնավոր եզրակացություններ են պետք: Հետե-
վաստակը թարգմանական արվեստի բնագավառում, որը հայ գրական լեզ-
վին փառավոր հաղթանակ է ապահովել մեզանից ավելի բան տասնհինգ,
Գրիգոր Նարեկացուց շուրջ հինգ ու կես դար, իսկ Խորենացուց ու Եղի-
շէից տասնամյակներ առաջ, պիտի մնար առանց խղճամիտ գնահատման,
մինչդեռ հատկապես այդ մատյանի ուսումնասիրությունն ազդակ կծառա-
յեր հայտնագործելու մերձեցման նոր եզրեր, գցելու գրական-լեզվական
նոր կամուրջներ վաղ և ուշ միջնադարի հին ու նոր հեղինակների միջև:

Արծրունչաց տան պատմությունից հայտնի է, որ Աբրահամ Խոստո-
վանողի մատյանը սիրված էր մասնավորապես Վասպուրականում, այն էլ
տասներորդ դարում ու Թովմա Արծրունու օրերում: Վերջինիս վկայությամբ՝
Աբրահամը հյուսել էր նաև Վարդանանց հերոսամարտին մասնակցած
Արծրունիների մասին մի համառոտ ասք («Եւ պատմի այս ի համառոտու-
թեան Աբրահամու Խոստովանողի», դպր. Բ, գլ. Ա), որը, ցավոք, ցարդ
չի հայտնաբերված և որը նախորդել է Եղիշէին ու Ղազար Փարպեցուն:

Ինչ խոսք, Աբրահամ Խոստովանողի այդ կորած մատյանի լեզուն ու
ոճը հարազատ պիտի լինեին «Վկայք Արևելիցին» և իրենց հետքերը թո-
ղած հետագա հայ մշակույթի վրա, որ, դժբախտաբար, անհնար է այլևս
երևան բերել: Բայց տասներորդ դարում, գոնե, ամբողջական էր և կար-
դացվում ու ձեռքից ձեռք էր անցնում Աբրահամի մյուս, թարգմանական
մատյանը, և վերջինիս ավանդների փոխանցումը այդ ու հաջորդ դարերի
հայ մատենագիրներին միանգամայն հնարավոր է: Ուստի ճշմարտությանը
չենք դավի բնավ, եթե իբրև վարկած առաջադրենք Աբրահամ Խոստովա-
նողի բանաստեղծական լեզվի ավանդների փոխանցման հնարավորությու-
նը Նարեկյան դպրոցի ճարտասան-բանաստեղծներին՝ Արամից մինչև Խոս-
րով Անձևացի, մինչև Անանիա ու Գրիգոր Նարեկացիներ, վերջապես՝
«Վկայք Արևելիցի» ընթերցանությունը Գրիգոր Նարեկացու կողմից, որ
պետք է բազում հոգեպարար պահեր պարգևեր ինչպես դպրոցի մյուս բո-
լոր ներկայացուցիչներին, այնպես էլ իրեն՝ Գրիգոր Նարեկացուն:

Երբ ապացուցվի միանգամայն հավանական ու հնարավոր այս վար-
կածը, այն ժամանակ ավելի պարզ կդառնա ազդեցության այն ոլորտն ու
շառավիղը, որ ունեցել է շքեղաշուք լեզվով հայացված՝ Աբրահամի հոգե-
ցունց մատյանը իր խորախորհուրդ դասերով, հույսի ու հավատի, հաստա-
տակամության ու անձնագոհության ուսանելի օրինակներով:

Աբրահամի երկին առնչվող մի անտեսված անդրադարձման մասին
ևս կուզեինք ասել երկու խոսք, մանավանդ, որ այն հատուկ իմաստ ու
նշանակություն ունի, և, ինչպես կարելի է մակաբերել առկա պատատիկից,
հեղինակին գրավորը հուշարձանի գեղարվեստական կողմն է եղել: Դրա-

Արքահամի մատյանին առնչվող երկու հատված՝ «Պատմութիւն վարուց սրբ. բոյն Շմաւոնի եպիսկոպոսի» (բնագրի խորագիրը՝ «Վկայութիւն Արքայն Շմաւոնի եպիսկոպոսի, որ վկայեաց անթիւ բիրտք լերկիրն Արևելից ի Շապինոյ Պարսից արքայից արքայի») և «Ճառ ի վկայն Արևելից» (անանուն բանասերի աշխատասիրությամբ, հակիրճ առաջաբանով ու ծանոթություններով, իսկ Անանունն իրականում Ղ. Ալիշանն էր), ուշադիր ընթերցանությունը Նալբանդյանին ենթադրությունների աշխարհից իջեցրեց իրական գետնի վրա. խախտվեցին արդեն ձեռք բերած նրա համոզումները, և ծնվեցին նոր երկմտություններ, որոնք ցրվելու համար 1865 թ. մարտի 22-ին Նալբանդյանը մի ընդարձակ նամակով դիմում է Վենետիկ, որից, ցավոք, մեզ հասել է միայն մի հատված, այն էլ նախ՝ այլոց արտագրությամբ, իսկ հետո՝ վերջինս էլ, մեջ բերած Ե. Շահագիզի «Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց» գրքում:

Դժվար չէ կոստել բանի իսկությունը հիմնավորապես իմանալ ցանկացող մարդու անհամբերությունը, ինչպիսին Նալբանդյանն էր նամակը գրելու պահին, որը դեռ վերջնական պատասխան չստացած՝ լուրջ տագնապ էր ապրում իր երեկվա պատրանքների խորտակման համար:

Նալբանդյանը մասնավորապես գրում էր.

«Գիտեմ, նամակս շատ ձգվեցավ, և Ձեզ էլ երկար տաղտկություն, բայց կենդանի է Տերը, և կենդանի է անձն Ձեր, թե թողից զՁեզ, մինչև այս վերջին խոսքս էլ չասեմ: «Սոփերաց» 20<-րդ> գրքույկը բովանդակում է Ս. Շմալոնի վարքը և Ներքող ի վկայն Արևելից: Ազդարարության մեջ ասվում է. «...<Ներքող> կամ գիղքս ի վկայն Արևելից, որոյ հեղինակ Ասորի անշուշտ» և այլն: Եվ ծանոթությանց մեջ, ծան. 4, այսպես. «Յէջ 25. անուն քաղաքին, որ պակասի ի մերում թարգմանութեան, ի բնագրին Լետան գրի» և այլն: Էջմիածնի Ճառընտիրներից մինի մեջ՝ Հրաշափառ տօնական, գրված 1456-ին, հատված կա այս Ողբից այսպիսի վերնագրով. «Երանելոյն Արքահամու Խոստովանողի ասացեալ ի վկայն Արևելից»: Ուրիշ Ճառընտիրների մեջ ևս նույն Ողբի զանազան հատվածները, ցիր և ցան, դարձյալ վերագրվում են Արքահամու Խոստովանողին: Մինչև ձեր տպածը տեսնելը մենք կարծում էինք, թե այդ հատվածները դուրս են եկած «Արևելեաց» գրքից, որ Թովմա Արծրունի հիշում է պարզապես, այսինքն՝ Արևելեաց գիրքը, բայց վերջը մեջ բերած ձեր բանքը դղրդեցին մեր հավատը, ուստի, եթե անարժան չհամարիք ձեր նամակի մեջ քանի մի տողով ուսուցանել մեր տկարությունը, հաճեցե՛ք:

Ա. Բնագիր ասելով (ծան. 4) ի՞նչ եք հասկանում, ասորերե՞նը. եթե այո՝ և եթե Լետան¹⁰ խոսքն էլ այնտեղից եք առնում, ասել է, թե բնագիր ասորերենը կա ձեր ձեռքում, կամ գեթ ուրիշ մոտ, բայց, վերջապես, ո՛չ անհայտ ձեզ, որովհետև քաղաքի անունը այնտեղից է հիշում ծանոթությունը:

Բ. Լիակատա՞ր է բնագիր ասորերենը, թե՞ նույնպես թերի, և ի՞նչ վերագիր ունի:

Գ. Ձե՞ կարելի արդյոք ասորերենը հայերենից թարգմանված ենթադրել, եթե իսպառ անընդունելի համարել Ճառընտիրների մեջ այդ բանը Արքահամին վերագրվելը¹¹:

¹⁰ Տպագրված է՝ Լիտան, ուղղում ենք ըստ «Սոփերի» (Ի, էջ 158):

¹¹ Ե. Շահագիզ, Միքայել Ղազարյան Նալբանդյան, Մոսկվա, 1897, էջ 153—154:

Հասցեատերը, Ե. Ծահագիզի ասելով՝ հայր Աթանագիանսն է, իսկ այդ անունով ծանոթ միակ Մխիթարյանն այն տարիներին հայր Ա. Ղափտանյանն է (ծնված 1836-ին և կուսակրոն քահանա ձեռնադրված 1859 թ. ապրիլի 24-ին), որը, ինչքան հայտնի է, գրական-քանասիրական աշխատանքներով չի զբաղվել (Մխիթարյան հրատարակությունները լույս են աչք մսին) և հագիլ թե Մ. Նալբանդյանի հարցասիրությանը բավարարություն ստը, եթե միայն 1865-ին Ս. Ղազարի գրավաճառանոցի գործերը մա չէր տնօրինում, հակառակ պարագայում՝ հասցեատերը ուրիշ մեկը պիտի լիներ, թերևս, հենց «Սուխերբի» աշխատասիրող Ղևոնդ Ալիշանը, որի հետ Նալբանդյանն անձամբ ծանոթ էր և որին շատ բարձր էր գնահատում որպես անհատ, քերթող ու գիտնական: Սրանք տարակուսանքներ են, որ միայն Մխիթարյաններն ու նրանց դիվանը կարող են ցրել, մաս՝ մամակի բնագիրը (եթե պահպանվել է), որովհետև մեր տևական հարցումներին միշտ միևնույն պատասխանն ենք ստացել. Սբ. Ղազարի վանքի դիվանում Մ. Նալբանդյանից մամակներ չկան:

Ստացել է արդյոք Նալբանդյանն այս հարցերի պատասխանը, դժվարանում ենք ասել, սակայն ստանալու դեպքում էլ բովանդակությունը դրժվար չէ կոահել:

ւ. Արևելյան վկաների վարքերի բնագիրն իսկապես ասորերեն է, իսկ ճառընտիրներում Աբրահամին վերագրվող հատվածները՝ թարգմանություն, ըստ որում՝ ասորերեն բնագրի խմբագրություններից մեկը լատիներեն կից թարգմանությամբ տպագրվել է տակավին 1748-ին, Հոռումում, մշակավոր արևելագետ Ե. Ասեմանիի աշխատասիրությամբ, որից և օգտվում էին Մխիթարյան քանասերները, մաս՝ Ղ. Ալիշանը, մասնավորապես Ծմավոցի վարքի թերի մասերը վերականգնելիս:

բ. Ասորերեն բնագիրն ևս ուներ թերիներ, և հայ թարգմանությունը մեծապես լրացնում էր նրա պակասները: Այդ վերաբերում է առաջին հերթին Նալբանդյանին հետաքրքրող Ներքողին կամ Ողբին, որի սկիզբը (ամբողջ բնագրի մոտ մեկ-երրորդը) չի պահպանվել, և Աբրահամի թարգմանության օգնությամբ միայն կարելի է այն վերականգնել:

գ. Ասորերեն բնագրի՝ հայերենից թարգմանված լինելու վարկածը, որ ենթադրում էր Նալբանդյանը, որքան էլ գայթակղիչ, այնուամենայնիվ գիտականորեն անապացուցելի է ու անհող:

Վերջացենք՝ անցյալի հայ քանասիրական գրականության մեջ մեր որոնածը վարքագրական-վկայաբանական հուշարձանների գեղարվեստական յուրահատկությունների բացահայտման փորձերն էին, որոնք այս դեպքում էլ մարմին չեն ստանում: Պետք էր սպասել շատ տասնամյակներ, մինչև հրապարակ իջներ մեծ հայագետ Մանուկ Աբեղյանը: Եվ ինչպես այլ, մասն այս դեպքում մա նոր ճանապարհ է բաց անում, հիացնում իր խորաթախանց մտքի փայլատակումներով:

Հայոց բազմադարյան մատենագրության հետազոտողներից Աբեղյանը, ըստ էության, առաջինն է, որ վկայաբանություններն ընկալել է որպես գեղարվեստական գրականության վիպասանական սեռի ուրույն տեսակ և վերջինիս հատկանշական նմուշներն ընդգրկել «Հայոց հին գրականության» թյան տարիներին և հակակրոնական քարոզչության պայմաններում, ուշադրության կենտրոնում ունենալով ինչպես գաղափարական-կուսակցական ներքին պայքարի և օտար բռնապետության դեմ կրոնա-քաղաքական ան-

վերջանալի մաքսոսմների բովում ձևավորված ստեղծագործությունները, այնպես էլ մասնաբնույթ կամ մույն հանգամանքների թելադրանքով կյանքի կոչված հնագույն թարգմանական երկերը (ասորերենից և հունարենից): Առանձին ենթագլուխներում Մ. Աբեղյանը քննության է առել մասնավորապես երեք ինքնուրույն վկայաբանական հուշարձան՝ ստեղծված V—VIII դարերի ընթացքում. Թադեոս Առաքյալ և Սանդուխտ Կույս, Շուշանիկ Վարդենի և Վահան Գողթնացի, որոնց գաղափարական-գեղարվեստական հատկանիշների բացահայտումը կատարված է բովանդակության վերապատման հետ զուգընթաց՝ անհրաժեշտության դեպքում եզրահանգումներն ամրապնդելու համար այս կամ այն հուշարձանից քաղելով ծավալուն հատվածներ իր իսկ աշխարհաբար թարգմանությամբ: Այդպես առավել դյուրընկալելի էին դառնում վկայաբանությունների գեղարվեստական հորինվածքի բնույթը և հերոսի բնավորության ձևավորման ընթացքը, վերջինիս կամքի, հավատի ու համոզումների դրսևորման էական մանրամասները, որոնք, ինչպես գիտնականն է մշտ, հոգեբանական առումով էլ պատճառաբանված էին:

Վկայաբանական երկերի մեջ ճիշտ որ բոցկլտում է նահատակի ոգին, այն էլ անսովոր ու հզոր անհատի ոգին, որը մերժում է ամեն կարգի անձնաշնորհում և «ձգտում է խղճի ու համոզմունքի ազատության»¹²: Մի դեպքում այդ պատումների մեջ ծավալվում է մի անլուծելի «ընտանեկան դրամա» քրիստոնյա կնոջ և հավատափոխ ամուսնու միջև, որ ցուցադրվում է ահավոր դաժանությունների սարսուղի ցկարագրության խորքի վրա, դաժանություններ, «որոնց ենթակա էին թույլ և անօգնական կանայք», իսկ բռնակալ ամուսիններն էլ կատաղում էին «նրա համար, որ իրենց կանայքը չէին լսում իրենց և անկախ էին մտածում՝ հաստատ մնալով իրենց համոզմունքին, իրենց իդեալին»¹³: Մյուս դեպքում՝ հաղթում էր գաղափարը, բայց տանջվում էր հոգին: Հերոսը թեպետև ծառանում է «մտավոր ստրկության» դեմ, պայքարի մարդ է, բայց նա դժբախտ է իրականում և լուրովի: Ո՛չ որ բարոյական աջակցություն ցույց չի տալիս: Նա «ուզում է ապրել, մարդավարի ապրել իր հայրենիքում, իր սեփական համոզմունքով, բայց չի կարողանում»: Հալածանքների ու տանջանքների վերջը չի երևում: «Նա հալածվում է և՛ իր խղճից, և՛ արաբացոց տերությունից, և՛ հայ հասարակությունից»: Եվ այս բոլորն այնքան են շարունակվում, որ նրան այլ ելք չի մնում, քան ապավինել ճակատագրին և կամավոր հանձնվել բռնակալի ձեռքը: Իսկ անօրենների դատավճիռը հայտնի էր՝ նահատակություն...¹⁴: Ահա՛ թե ողբերգական ինչ շերտեր է պեղում վկայաբանական հերոսի հոգում Մ. Աբեղյանը:

Ուշագրավ ուրիշ շատ նկատողություններ էլ ունի գիտնականը: Օրինակ՝ Շուշանիկի վկայաբանության կապակցությամբ հավաստելով, որ «այս պատմվածքի նյութը երևակայական բան չէ, այլ առնված է իրական կյանքից»¹⁵, նա մի կարևոր հայտնություն էլ է անում. «Այդ տիպի երկերն ընդհանրապես անձանոթ են մնում մեր գրագետներին, իսկ դրանք մեր հին

¹² Ակադ. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Առաջին, Ե., 1944, էջ 462:

¹³ Նույն տեղում, էջ 354:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 462:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 344:

գրականության վեպերն են՝ գեղեցիկ արվեստով հորինված: Շուշանիկի պատումի մեջ էլ կան, հարկավ, վկայաբանական ընդհանուր մոտիվներ, ինչպես են՝ աղոթքներ, հերոսի նշանավոր ծագում, մանկական ուսում և բարեկրթություն, չարչարանք, բժշկություն, հանդիսավոր թաղում և այլն: Բայց դրանց մեջ չէ այս պատումի բուն արժեքը, այլ իր թեմայի և արվեստի մեջ»: «Այս վկայաբանությունն իսկապես առաջին և գեղեցիկ վիպակն է կնոջ ազատագրման մասին հայոց գրականության մեջ»¹⁶: Իսկ Վահան Գողթնացու առնչությամբ՝ «Իրական կյանքի պատկերով, հերոսի հոգեբանական ճշտությամբ և բնականությամբ այս փոքրիկ պատմվածքը շատ գրավիչ և ազդու է: Այստեղ, ինչպես ժողովրդական վեպի մեջ, ամեն ինչ հասարակ ոճով պարզվում է միայն սյուժետով և գործողությամբ»¹⁷:

Արեղյանի վերոհիշյալ բացահայտումները խիստ կարևոր են հայոց գրականության սեռերի ու տեսակների զարգացման պատմության հետազոտման համար, իբրև կողմնորոշող դրույթներ, քանի որ վկայաբանություններն ու նրանց հերոսները՝ հավատի, համոզումի ու խղճի այդ ասպետները, հենց այն առողջ սաղմերն էին, որոնցից հետագայում ծլարձակեցին ու վերջնականապես ձևավորվեցին մեր վեպերն ու վիպակները և վերջիններիս հայրենասեր ու գաղափարատիպ հերոսները:

Արեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» հրապարակումից հետո հայրենի գրականագիտական միտքը երկար ժամանակ դադար առավ՝ հրապարակ չհանելով այդօրինակ և ո՛չ մի նոր աշխատություն: Ընդհակառակը, այն որոշակի նահանջ ապրեց: Տեղաշարժ նկատվեց միայն վերջին տասնամյակներում ու այն էլ այնպիսի հետազոտողների մոտ, որոնք վերադարձ կատարեցին Արեղյանի գծած ճանապարհը: Արծարծվող թեմային առնչվող երկու գիրք է հրատարակվել, որոնք նախապես պաշտպանվել են որպես թեկնածուական ավարտաճառեր: Առաջինը Քնարիկ Տեր-Դավթյանի գիրքն է՝ նվիրված «XI—XV դարերի հայ վարքագրությանը»¹⁸, իսկ երկրորդը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի «Աբրահամ Խոստովանողը և նրա «Վկայք Արևելիցը» (բնագրագիտական հետազոտություն)»: Բայց դրանց վերլուծությունն արդեն մեր նպատակից դուրս է:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 353, 354:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 462:

¹⁸ Բացի նույնանուն մենագրությունից (1980), Ք. Տեր-Դավթյանը ուսերեն թարգմանությամբ հրապարակ է հանել «Памятники армянской агрографии» (Выпуск I, Е., 1973) ժողովածուն (Մատենադարանի հրատ.), որի ողիղ կեսը հատկացված է վկայաբանություններին՝ օգտագործելով «Սուփերք հայկական» (Ռ. Թ, ԺԳ, ԺԹ) և «Հայոց նոր վկայք» հեղինակավոր հրատարակությունների բնագրերը, անհրաժեշտության դեպքում, հարկավ, ըստ ձեռագրերի կատարելով առանձին սրբագրումներ: Թարգմանված են՝ Ոսկանց, Սուքիասյանց, Ատոմյանց, Շուշանիկի, Վահան Գողթնացու, Խոսրով Գանձակեցու, Հովսեփ Դվնեցու և այլոց վկայաբանությունները, ընդամենը 11 երկ, յուրաքանչյուրին կցելով ներածական ակնարկ ու ծանոթագրություններ, իսկ ժողովածուին՝ ընդհանուր նախաբան:

մանությունը և հետևյալ վերնագրով. «Վկայություն Մեղեսի եպիսկոպոսի և Աբրահամ և իրացու և Սիմեի արքիմաքի ի սկզբանէ հալածանաց մերոց.— Ծառերից թէպէտ և ո՛չ իմ բաւական, պատմեցից թէպէտ և ո՛չ իմ հասու...»: Ծնատոնի քույրերի վկայաբանությունը նույն ընտիր թարգմանությամբ. «Վկայություն քերց Ծնատոնի՝ Թերրուա և քեռն իրոյ և աղախնոյն»: Բարբաշմենի վկայաբանությունը. «Զամի վեցերորդի հալածանաց մերոց ելին չարախաւան գԲարբաշմենա եպիսկոպոսէ Սղակա և Տիգրոն քաղաքի առաջի արքայի»: Վերջապէս՝ մի փոքրիկ, վերջին գլուխ, հետևյալ վերտառությամբ. «Վկայություն վկայիցքն, որ սպանան ուրեք ուրեք ի ձեռաց մոգպետացն, թո՛ղ որ ի դրան արքունի կատարեցան»:

Առանց ունենալու Ասեմանու հրատարակությունը, ոչ էլ Արեւելան վկաների ֆրանս. թարգմանությունը և կամ մի այլ թարգմանություն, սակայն հիմնվելով միայն լեզվի վրա, բոլորովին ապահով են, որ այս բոլորը միևնույն գրչի՝ Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանություններն են, թէպէտ և իմ ճառընտիրներում միասին չեն դրված, այլ դրված են զանազան մասերում:

Կա և մի համառոտ հատաշարան մեծ ճառի սկիզբը, որի մեջ հիշված են նահատակների անունները: Ինձ թվում է, որ այս հատաշարանը նույն հնությունը չունի, ինչ որ վկայաբանությանց թարգմանությունը, այլ համեմատաբար նորագույն ժամանակի գործ է:

Այս հատաշարանում հիշվածներից պակասում է ինձ՝ Ծահրուաի վկայությունը.— «Զի և գԾահրուա փոխանակ Ծնավոնի կատարեցին սրով Ծ արամբք ի Ի ապրիելի»: Թե Ծահրուաի վկայաբանությունը կար նախնականում, այդ մասին վկայում է և Թ<ովմա> Արծրունին: Ալիփսիմյանց հիշատակություն չկա այս հատաշարանում, և ոչ էլ նրանց վկայաբանությունն են գտնում իմ ճառընտիրներում: Վեներտի հրատարակությունը, աճշուշտ, հին թարգմանությունը չէ, եթե միայն կար հին թարգմանությունը: Հատաշարանում հիշվում է, վերջապէս, և Յազտաղոյստ. «Վկաէ և Յազտաղոյստ, անուանի կին և բարեպաշտ, և այլ կանայք ի Ի մայիս [մատ]»: Սա, կարծեմ, նույնն է իմ ճառընտիրներում եղած Յեզանդոյստի հետ: Սակայն այս վերջինի վկայաբանության մասին ապահով չեմ, որ Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանությունը լինի, թեև ընտիր և հին թարգմանություն: Այս և սրա հետ Մեղեսի մի երրորդ թարգմանություն նորիշ ճառընտիրից կարելի է դնել իբրեւ հավելված վերևում հիշվածներին: Իմ մտադրությունն էր այս բոլորը հրատարակել էջ-միասնում: Սակայն, ինչպես երևում է, այդ դեռ երկար ժամանակ հաշտվելու չէ: Մյուս կողմից՝ հիվանդ մարդ լինելով, կարող եմ վաղը, մյուս օրը մեռնել, և ո՛վ գիտե, թե իմ թղթերը ի՞նչ վիճակի կենթարկվին: Ուստի մտածեցի դիմել Ձեզ և խնդրել «Հանդիսի» հյուրապարկությանը: Այս բոլորը «Հանդիսում» հրատարակել, ըստ իս, հարմար չէ: Կարելի է նախապես միմիայն բոլորովին նոր հատվածները լույս ընծայել «Հանդիսում»՝ իմ մի հոգիվածով Աբրահամ Խոստովանողի մասին և ապա, արտատպության ժամանակ, դնել ամբողջը: Բաղդատությունը շատ մանրամասն է, դրված են բոլոր ընթերցվածները, նաև՝ լոկ ուղղագրական: Եթե «Հանդիսի» խմբագրությունը հաճի այս իմ առաջարկության, ինձ շատ ցանկալի էր, որ գործի կատարելության համար հաճեն առենիք Դուք ասորական բնագրի հետ բաղդատել և Ձեր հմուտ տեղեկություններով զարդարել հրատարակությունը, աճշուշտ, ծանոթությանց և բացատրությանց տակ դնելով Ձեր ստորագրությունը: Այնպես որ հրատարակությունը կլինի երկուսիս գործակցությունը: Որեւէ վարձատրություն չունեմ պահանջելու, և արտատպությունը կլինի «Հանդիսի» սեփականությունը, միայն կհաճիր, աճշուշտ, մի քանի օրինակ արտատպությունից ուղարկել ինձ՝ բարեկամներին և մասնագետներին բաժանելու համար: Խնդրեմ, ինձ շուտափույր տեղեկացնել, թե արդյոք «Հանդիսի» խմբագրությունը ընդունելի՞ է այս իմ առաջարկը: Չզրանար նաև Ձեր խորհուրդները գրել ներքին արձանավորությունից, հուսով եմ, որ շատ բան պարզելու է և մեր դասական գրողներից մի քանիսի վերաբերությամբ (Եղիշէ, Գլուս, Փավստոս և այլն): Թարգմանության լեզվի շրջելությունը, ապահով եմ, որ Դուք ինձնից լավ եք գնահատելու: Մյուս մանրամասնությանց մասին դեռ կարող եմք թղթակցել, եթե իմ առաջարկությունը ընդունվի:

Հրատարակության չափի մասին գաղափար տալու համար ասեմ, որ Մեղեսի, Բարբաշմենի, Թերրուի, Յեզանդոյստի վկայաբանությունները և Վերջապանը միասին հագիվ լինին Ծնավոնի վկայաբանության չափ: Մեծ ճառի նոր գտնված հատվածներն էլ մեծ չեն: Հուսով եմ, որ նախկա կարողանար վերծանել, գրում եմ մահճում պատկած՝ փոքր-ինչ մրսած լինելով:

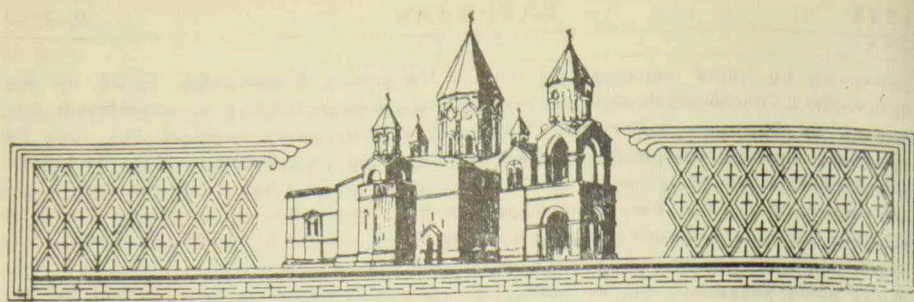
ընդարձակ եր դնում՝ առաջարկելով ամբողջ Մարութասն հրատարակել, որչափ որ այդ հնարավոր է, զանազան և հեռավոր դարերի թարգմանություններն ի մի ամփոփելով: Համաձայն եմ Ձեր առաջարկությանը՝ Մարութայի ամբողջությունը թողնելով Ձեր վրա: Իմ գրադման հատուկ առարկան կլինի Աբրահամն և յուր թարգմանությունները: Նորագույն թարգմանություններից էլ ինչ որ գտնիմ, կուղարկեմ Ձեզ: Այս իսկ նպատակի համար ինձ անհրաժեշտ է ունենալ Մարութայի նորագույն և լրագույն հրատարակությունը, ուստի և խնդրում եմ վաղընդփոյոջ ուղարկել ինձ Ձեր հիշած Bedjan-ի հրատարակությունը, եթե միայն այդ հրատարակությունը ասորերեն չէ (այլ ֆրանսերեն, լատիներեն են): Եթե ասորերեն բնագիրներն են, այն ժամանակ ինձ ավելորդ է, որովհետև կարողանալու չեմ օգտվելի:

Զմոռանաք ուղարկել ինձ Ձեր «Մատենադարան մանր ուսումնասիրությանց» պակասը: Ունեցածս է մինչև 144 երեսը:

Հ. Զարբանալյանից ես դեռ 1893 թվի նոյեմբերից տեղեկություն ունիմ, որ «Սոփերքի» հրատարակությունից հետո (1853) Վենետիկում ստացվել է մի երկաթագիր ճառընտիր 1807 թվականի. ցանկալի է, որ այդ ճառընտիրն էլ աչքի առաջ ունենալիք բաղդատության համար, եթե միայն այդ հնարավոր է: Այդ ճառընտիրում գտնվում է մեծ ճառը «Ջիարդ ժսեցայց» սկզբնավորությամբ (այդ ճառից ես երկու օրինակ ունիմ): Bedjan-ն ստանալուց հետո (դրամն անհապաղ կստանաք դուր կամ ուղարկող գրավաճառը) կուղարկեմ Ձեզ նախ այն բոլոր նորագույն հատվածները, որոնք հին թարգմանության մնացորդն են, Հետո, հետզհետե, «Սոփերքի» և իմ ձեռագրերի բաղդատությունը, նաև՝ հատվածներ նորագույն թարգմանություններից: Մարութայի հրատարակությանց և այլնի մասին գրելը Ձեր գործն է լինելու. այդ մասին ես ոչինչ ունիմ ասելիք՝ չունենալով պետք եղած մատենադարանը: Ուրեմն, բացի բնագրի հայտնի մասերից, կգրադվեմ ես Աբրահամ Խոստովանդով: Ձեր ունեցածն էլ Դուք կապելացնեք: Մնացածը թողնում եմ Ձեր հմտությանը: Աբրահամի կենսագրության համար ինձ հարկ եղավ Ղազարով գրադվիլ: Այս կետում կունենանք կարևոր նորություններ, որոնք թեև ուղղակի Աբրահամին չեն վերաբերվելու (այլ Ղազարին), բայց շատ կարևոր են: Մինչև առաջիկա աշունը, եթե ողջ մնամ, երևի, կունենանք քննարկ նորություններ, իսկ եթե չվաճ կլինիմ մյուս աշխարհը, փա՛ռք աստուծո, դուք երիտասարդ եք և առողջ, գործը գլուխ կհանեք: Համոզված եղեք, որ ձեռքիցս եկածը չեմ խնայիլ այդ հրատարակության համար, իսկ Ձեր հմտության և չափազանց աշխատասիրության վրա բոլորովին վստահ եմ:

Ձեր Գալուստ

ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ «ԱՐԱՐԱՏ» ԵՎ «ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԵՐՈՒՄ

Արդեն 15 դար է, որ մեր ժողովրդին ուղեկցում է հայ պատմագրության մահապետը՝ ազգային արժանապատվություն, ինքնանաճաշման և ինքնահաստատման ոգի ու եռանդ ներշնչելով սերունդներին: Պատմության բազում հրատարակություններ, աշխարհաբար և օտարալեզու թարգմանություններ, շարականներ, տաղեր, ճառեր ու թղթեր և այլն: Այդ նյութը պետք էր ի մի հավաքել, և կազմվեցին բազմազան մատենագիտական աշխատություններ, մաս մեծամուն հայագետների կողմից:

Այս աշխատանքի նպատակն է ի մի հավաքել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի երկու պաշտոնական ամսագրերի խորենացիական նյութը: «Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերի մեջ կա բավական ծավալուն և տարատեսակ նյութ, որ պետք է համադրել: Կատարվածը թվում է, մեքենական աշխատանք է, բայց և այնպես փորձ է արված որոշ ընդհանրացումներ կատարելու:

Որևէ հեղինակի մատենագիտական նյութը պետք է համակարգվի այնպես, որ հեշտացնի ուսումնասիրողի որոնումն ու կողմնորոշումը: Ժամակարգումը կարող է լինել ժամանակագրական, առարկայական և տեղեկատվական, անկախ նյութի քանակից. մատենագիտությունը պետք է բովանդակի առավելագույն կողմնորոշիչներ:

Այս նպատակից մեկնելով «Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերի խորենացիական նյութի մասին մեր խոսքը ունի երկու մաս. **Ներածություն և Ցանկ:**

Ներածությունը նպատակ չունի վերլուծել ամբողջ նյութը, այլ ընտրանքի սկզբունքով վերարտադրել ամենակարևորը՝ առանց վիճարկելու հե-

դիմակի մոտեցումը այս կամ այն հարցին, անշուշտ տալով առավելագույն տեղեկությունը յուրաքանչյուրի մասին:

«Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերը տարբեր են մեր մշակույթի մեջ իրենց վերապահված դերով: Այո, երկուսն էլ որպես Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ առաջին հերթին կրոնա-եկեղեցական են բնույթով: Գիտենք, սակայն, որ ի սկզբանե եկեղեցական մշակույթը հայտնվեց մեր պատմության և մշակույթի խաշուղու վրա, ուստի օրինաչափորեն այդ ամսագրերը լայն տեղ պիտի տային նաև հայագիտությանը, բանասիրությանը, պատմագիտությանը, ճարտարապետությանը, այլ արվեստներ: Բայց հիմնովին տարբեր են ամսագրերի գործունեության պայմանները, որից և նրանց ընդհանուր բնութագիրը: «Արարատ»-ը իրականացավ հարաբերաբար ազատ մթնոլորտի մեջ և կոշված էր լինելու արևելահայ գիտական մտքի ամբիոն, եթե կուգեք հայագիտության ջահակիրը, դեր, որ ամսագիրը պատվով կատարեց: «Էջմիածին» ամսագիրը ստեղծվեց իբրև կրոնական, մշակութային ու գաղափարական գիշում, ընդամենը համոզութվեց, մշտապես գտնվելով պետական սևեռում հսկողության տակ: Ամսագրի ամեն համար անպայմանորեն ենթարկվում էր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի գրաքննության, և գաղափարախոսական տեսանկյունից գիտնականների մեծ մասի համար այն փակ դուռ էր: Չէր խրախուսվում բանասիրական, պատմագիտական հոդվածների հաճախականությունը, քանի որ կային համապատասխան **պետական** գիտական հաստատություններ և պարբերականներ, հայագիտությունը Եկեղեցու գործը չէ: Այս բոլորը ասվեց միայն հասկանալի դարձնելու համար, թե ինչու «Էջմիածին»-ը հայագիտական տեսակետից աղքատ է ընդհանրապես, և ինչու Խորենացու մասին քիչ նյութ կա, մասնավորապես: Հայաստանի մեջ այս նույն տարիներին հսկայական աշխատանքներ կատարվեցին Խորենացու անձի և պատմության մասին, բայց 1879—1911 թթ. (32 տարի) «Արարատ» ամսագրի 60 նյութի դիմաց «Էջմիածին»-ում 1944—1991 թթ. (47 տարի) համար կա ընդամենը 10 նյութ: Վերջին երկու տարին վերացավ գրաքննությունը, և փորձեր են արվում հաղթահարել այս վիճակը:

Երկու ամսագրերի խորենացիական նյութը կարելի է բաժանել այսպես. **ա. բնագիր, բ. ուսումնասիրություն, գ. և այլնայլք:**

Ա. ԲՆԱԳՐԻ բաժինը ենթադրում է Խորենացու գրչին պատկանող որևէ ստեղծագործության բնագրային հրապարակում: Երբեմն դրանք կարող են լինել նորահայտ. սրանք կա՛մ պատկանում են Խորենացուն, կա՛մ առնչություն ունեն նրա պատմության հետ: Բնագրեր են բովանդակում մատենագիտական ցանկի 33 նյութից 11-ը, ուղիղ մեկ-երրորդը (1, 4,*7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 25 և 28 նյութերը): Սրանք բաշխվում են այսպես. 1. **բուն բնագրեր**, 2. **բնագրեր համեմատությանը** և 3. Հայոց պատմությունից կամ շարակնոցներից **քաղվածքներ**, որոնք բնագրագիտական հրապարակման դեր չունեն: Առաջին երկու պարագաներում բնագիրը անպայմանորեն ենթարկվում է գիտական վերլուծության կա՛մ ինքն իր մեջ, կա՛մ համեմատության մեջ:

Թիվ 1-ը բովանդակում է Մովսես Խորենացու և Դավիթ Անհաղթի հարց ու պատասխանները «ըստ երկարակների»: Արտատպված է 12-րդ դարի ձեռագրից: Հրատարակիչ Կարապետ Կոստանյանը ձեռագրից առանձնացրել է նաև կենսագրական տեղեկություններ Խորենացու և Անհաղթի մասին:

Թիվ 4-ը բովանդակում է Խորենացու գրչին պատկանող մի գեղեցիկ ներքող՝ նվիրված Հայ Առաքելական Եկեղեցուն։ Տողերի սկզբնատառերից գոյանում է «Մովսէսի է սա» բառակապակցությունը։

Թիվ 7-ը «Ի Մովսէսի քերթողահօրն պատմութենէն վասն Կոստանդիանոսի մեծի թագաւորին» բնագիրն է, արտատպված Փարիզի ազգային գրադարանի № 44 ձեռագրից, որ 1194 թ. ճառընտիր է։ Հատվածը բովանդակային համեմատության է ենթարկվում Խորենացու պատմության Բ գրքի 83, 87 և 88 (ՁԳ, ՁԷ, ՁԸ) գլուխների հետ։ Ըստ հրատարակիչ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի, այս հատվածը ավելի հին է, քան Խորենացու բոլոր ավանդված ձեռագրերը։ Նույն ճառընտիրում կա նաև մի այլ նյութ՝ «Պատմութիւն փոփոխման Աստուածածնին և պատկերին իր Հոգեաց վանքն է, զոր ասացեալ է Մովսէսի Խորենացուն»։

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը սկզբունքային մոտեցում ունի Խորենացու գործի ուսումնասիրության նկատմամբ։ Տեր-Մկրտչյանը քննադատում է Կարիերին, որ նա «Խորենացու գործածած աղբիւրները ամէն տեղ ոչ թէ նոցա յունարէն բնագիրն է համարում, այլ հայերէն թարգմանութիւնը»։ Հեղինակը այն կարծիքն է հայտնում, որ վերոբերյալ հատվածը մաս է կազմում Ագաթանգեղոսի մեզ անծանոթ մի խմբագրության. «Հարկ կը լինէր ընդունել, որ Խորենացու պատմության հեղինակը իր աչքի առաջ ուներ արդէն պատրաստի գործ»։ Տեր-Մկրտչյանը եզրակացնում է. «Ասածնէրիցս գուցէ կ'երևայ, թէ ես արդէն ընդունել եմ Խորենացու պատմութեան անվանական լինելը և կամենում եմ մի հատուած էլ իմ կողմից տալ։ Իմ մտքից հեռու է այդ։ Արդարև ես խնդրի վերայ այնպէս չեմ մայում, իբրև թէ Խորենացու վաներականութիւնը մեզ համար մի սրբութիւն լինէր, նորան պաշտպանելը մի տեսակ ազգասիրական պարտք, այլ ընդհակառակը կարծում եմ, թէ մենք ի սրտէ շնորհակալ պիտի լինենք այն գիտնականներին, որոնք լրջօրէն և ուղիղ քննադատութեան տեսակէտից այսպիսի հարց բարձրացնելով՝ ճանապարհ են բանում մեր առ այժմ գրեթէ բոլորովին մութ պատմութեան վերայ մի լույս սփռել» (էջ 151)։

Թիվ 8-ը Կարապետ Կոստանյանցի կողմից հրատարակված «Սրբոյն Թէովդորոսի ծնընդեանն և սնընդեանն և վարուց նորա» և «Իսկ երանելոյն Նունէի, վրաց վարդապետութիւն» բնագրերն են 1201 թ. ձեռագիր ճառընտիրից, համեմատությամբ 1453 թ. և 1456 թ. ճառընտիրների հետ։ Ուսումնասիրողը համոզում է հայտնում, որ դրանք Խորենացու պատմության մաս են կազմում և նրանից օգտվել են Հովհաննէս Դրասխանակերտցին և Ուխտանէսը։

Թիվ 10-ը վրաց դարձի մասին Խորենացու «Իսկ երանելոյն Նունէի, վրաց վարդապետութիւն» հատվածն է, որ համապատասխանում է Խորենացու պատմության Բ գրքի 86 գլխին։ Հրատարակիչ Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը գտնում է, որ այս հատվածը Խորենացու նախնական օրինակից է ավանդված. այդ ընհանուր աղբյուրը միաժամանակ աղբյուր է ծառայել նաև Փոքր Սոկրատի (համահոտ) համար, հետևաբար սխալ է Կարիերի կարծիքը այն մասին, թէ քանի որ Խորենացին այս բաժինը քաղել է Սոկրատի հայերէն թարգմանությունից, որ կատարվել է 690—92 թթ., ուստի Խորենացու գիրքը ամենավաղ՝ է դարի վերջերից է։ Կարապետ վարդապետը ընդունելով հանդերձ Խորենացի-Սոկրատ գուգահեռը, երկուսի աղբյուրը համարում է ընդհանուր, հետևաբար Խորենացու ժամանակը Ե դարից տեղաշարժելու կարիք չկա։

Թիվ 11-ը Խորենացու մեղեդին է ի պատիվ Գրիգոր Լուսավորչին «Ո՛վ արքայակերպ տեր քահանայապետ» սկզբնաբառերով:

Թիվ 12-ը Գրիգոր Խալաթյանցի ուսումնասիրությունն է բնագրերի համեմատությամբ: Խորենացին օգտվել է Գրիգոր Աստվածաբանի գործերից, որոնք թարգմանվել էին «Առաջին թարգմանիչների» կողմից, Ե դարում:

Թիվ 13-ի մեջ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) իր «Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ» հոդվածի մեջ հիմնվելով Սեդրեստրոսի վարքի և Խորենացու բացարձակ նմանության վրա, եզրակացնում է, որ Խորենացին բառացի օգտվել է Սեդրեստրոսի վարքից, և քանի որ հիշատակարաններով ապացուցում է, որ վարքը հունարենի թարգմանվել է 678-ին, ուրեմն 678 թվից առաջ Խորենացու Հայոց Պատմությունը չկար:

Թիվ 14-ում Մեսրոպ վրդ. Տեր-Մովսիսյանը համեմատում է Սեդրեստրոսի ընդարձակ վարքը, Մեծ Սոկրատը, Փոքր Սոկրատը և Խորենացու պատմությունը եզրակացնելու համար. «Այսօր ինձ համար էլ իրողություն է, որ Մովսես Խորենացու անունով մեր ձեռքը հասած Հայոց պատմությունը այլևս չէ կարող Ե դարու գործ համարվել» (Էջ 165): Ըստ հեղինակի ինքը նախապես այն կարծիքին է եղել, որ Խորենացին անկախ է Մեծ և Փոքր կոչված Սոկրատներից, ինչպես նաև Սեդրեստրոսի վարքից, այսինքն Խորենացին դրանցից ոչ մեկից չի օգտվել: Երկրորդ, Խորենացին ինքն է Փոքր Սոկրատի աղբյուրը. Փոքր Սոկրատը համառոտվել է յոթերորդ դարում, ուստի Խորենացուն չի կարելի տանել ութերորդ և իններորդ դարեր: Այս հոդվածով հեղինակը ճշգրտում է իր կարծիքը: Ընդունում է, որ Խորենացին օգտվել է Սեդրեստրոսի 678 թ. հայերեն թարգմանությունից, բայց հերքում է Փոքր Սոկրատից օգտված լինելու Կարիերի և Խալաթյանցի տեսակետները: Խորենացին անձանոթ է եղել Մեծ Սոկրատին:

Ուստի, Խորենացու պատմությունը, ինչպես այն կա այսօր, գրվել է փրկչական 678-ից մինչև յոթերորդ արդի վերջը, մոտավորապես նույն դարի վերջին 20—25 տարիների շրջանում:

Թիվ 25-ում Աշոտ Աբրահամյանը հրապարակել է Խորենացու պատմության մագաղաթյա չորս երկաթագիր պատմաիկներ, ուր կան պատմության տարբեր հատվածներ.

ա. Վրաց դարձը Ս. Նունեի ձեռքով (սա հրատարակվել է Մախապուհի կողմից.

բ. Պատմության երկրորդ գլխի գլխացանկ.

գ. Պատմության երկրորդ գլխի գլխացանկի վերջին մասը.

դ. Ա գրքի երկրորդ գլխի «Յաղագս զանիմաստաւեր քարոց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց» և չորրորդ գրքի «Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ և այլոց նահապետացն» առաջին մասը.

ե. Ողբի հատվածներից:

Բնագրերը ձեռագրագիտական վերլուծության ենթարկելով հեղինակը որոշում է դրանց դարերը (հնագույնը Ժ դար): Այսպիսով նշում է հսկայական փոփոխություններ, ուստի դժվար է որոշել, թե «ինչ աղավաղված վիճակով է փոխություններ, ուստի դժվար է որոշել, թե «ինչ աղավաղված վիճակով է փոխություններ, որոնք այս կամ այն հատվածի հիման վրա փորձում են որոշել Խորենացու ժամանակը»: Կարծում ենք սակայն, որ հենց այդ փոփոխություններն էլ հիմք պիտի ծառայեն ճշմարիտ վերլուծության համար:

Թիվ 28-ում պարզապես ի մի են հավաքված Խորենացու և Բուզանդի տեղեկությունները Հայաստանի հին մաշրաքաղաքների մասին (Արմավիր, Արտաշատ, Դվին, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ):

Բ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերի խորենացիական նյութի հիմնական մաս են կազմում ուսումնասիրությունները: Սա ինքնին հասկանալի է, որովհետև Խորենացու պատմությունը մեծ նշանակություն ունի ինչպես հայ, այնպես նաև հարևան երկրների ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար՝ իր ընդգրկած ժամանակաշրջանով և բազմերես բովանդակությամբ:

Ուսումնասիրությունները կարելի է խմբավորել մոտավորապես այսպես. նյութեր, որոնք քննում են 1. Խորենացու ժամանակը, 2. Պատմության ժամանակաշրջանը, 3. Աղբյուրները, 4. Բառապաշարը, 5. Գրական վերլուծություն: Սահմանը խմբերի միջև հստակ չէ այն իմաստով, որ նյութը կարող է ընդգրկվել մեկից ավելի խմբի մեջ միաժամանակ:

Ա. Խորենացու ժամանակի հարցը Խորենացու **առեղծվածի** հիմնական տարրն է մի քանի դարերի միջև տատանվող: Հսկայական նյութ է կուտակվել, այս մասին հավանաբար կարելի է ասել, որ ուսումնասիրությունների մեծագույն մասը վերջնական նպատակ ունի լուծել ժամանակի **առեղծվածը**: Ինչպես տեսանք, բնագրագիտական նյութերը նույնպես այդ նպատակը ունենին: Այստեղ պետք է խնդրո առարկա նյութերի բնութագրերը տալ այս տեսանկյունից: Նախ հաստատենք, որ որպես օրենք այս նյութերը կրում են բանավեճային բնույթ, յուրաքանչյուր հաստատում ունի ուրիշին ժխտելու տարր. օրինակ թիվ 9-ում, ինչպես թիվ 10-ում, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը բանավիճելով Մեսրոպ վրդ. Տեր-Մովսիսյանի հետ (տես թիվ 14) հատկապես վրաց դարձի մասին հատվածի կապակցությամբ, մերժում է Խորենացու Փոքր Սոկրատից հայերեն թարգմանությունից օգտվելու վարկածը, Խորենացու և Փոքր Սոկրատի աղբյուրը համարում է ընդհանուր, ուստի և չհիմնավորված և անիմաստ է համարում Խորենացու տեղաշարժը Ե դարից: Այս հարցին նվիրված նյութեր ունի նաև Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը և՛ բնագրի համեմատական ուսումնասիրությամբ (տես թիվ 13), և՛ բառապաշարի ուսումնասիրությամբ (տես թիվ 3):

2. Խորենացու պատմության ընդգրկած ժամանակաշրջանը նույնպես ուսումնասիրության նյութ է դարձել, տեղի տալով նաև 4-րդ գրքի գոյության **առեղծվածին**. այստեղ են քննվում թագավորական ցանկերը, աշխարհագրական և այլ հատուկ անունները, հին հայոց հեթանոսական կրոնը և այլն:

Մեր մատենագիտական նյութից Խորենացու ժամանակաշրջանի բովանդակային վերլուծություն է պարունակում մանավանդ Մ. Աբեղյանի երկար հոդվածաշարը (թիվ 15): Այստեղ պետք է դնել նաև թիվ **17-ը**, որ հեղինակ Գրիգոր Վանցյանը հիմնվելով Խորենացու հերոսների (Հայկ, Տիգրան և այլք) արտաքին նկարագրության վրա, գրում է, որ Խորենացին տվել է **հայկական ազգային տիպի** բնութագիր, որը ենթադրում է մի **հյուսիսային ժողովրդի տիպ**, ուստի Հայկին Բաբելոնից բերելը կամ Բագրատունիների հրեական ծագում վերագրելը գիտակցված կեղծիք է. «Մեր վեպի հերոսն Աստուածաշունչի պատմածին հետ կապելու ոչ միայն կարիք, այլև անհրաժեշտ պահանջ կար, քրիստոնեայ հայերի զգացումները շոյելու,

հիմնված Կարիերը Խորենացու ժամանակը տանում էր 7-րդ դար: Տեր-Մովսիսյանը համաձայն է այդ առնչություններին, սակայն բանի որ, ըստ իրեն, Սեդեքեստրոսի ընդարձակ թարգմանությունը կատարվել է Ե դարի վերջերին, ուստի Խորենացուն այլ դար տեղափոխելու կարիք չկա, մանավանդ որ այդ հատվածը կարող է նաև ընդմիջարկություն լինել. ընդմիջարկությունն ապացուցող հոդված Ստ. Մալխասյանը արդեն ունեւր «Մուրճ» ամսագրում:

4. Հատուկ ուշադրության առարկա է դարձել Խորենացու բառապաշարը՝ բառագիտական, իմաստաբանական, ստուգաբանական, թարգմանական և նաև ժամանակի առեղծվածի լուծման նպատակներով: Մեր նյութերի մեջ ընդարձակ են հատկապես Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Մանուկ Աբեղյանի և Հակոբ Մանանդյանի հոդվածները:

Թիվ 3-ում մատնանշված են Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածները «Արարատ» 1890, 91 և 94 թվականների համարներում, որ հեղինակը վերլուծության է ենթարկում Խորենացու հետ առնչված տարբեր հարցեր, ինչպես նաև ընդհանրապես մեր մատենագրությանը վերաբերող խնդիրներ:

Բառագիտական մասում լեզվական, բանասիրական քննության են ենթարկվում **այրեցողք, մայրաքաղաք, Արարադ/Այրարատ, Տիրանուն, չորեք-դիմի, Կունդ Արամազդ, ի դաշտ մեծ, առ ափամբ մօրին մեծի ու գետն մեծ** և այլ բառերն ու բառակապակցությունները «որպես զայր առ քե» խրթոնաբանությունը: Այլ հոդվածներով ջանում է խմբավորել Խորենացու պատմության մեզ հասած ձեռագրերը:

5. «Արարատ»-ի խորենացիական նյութերից ամենաընդարձակն է Մանուկ Աբեղյանի հոդվածաշարը 1899 և 1990 թվականների գրեթե բոլոր համարներում: Քննության հիմնական տարրը գրական վերլուծությունն է, բաց առնչուտ մանրակրկիտ հետազոտության են ենթարկվում գրույց, վիպասանք, առասպել, երգ, բան, բանք, ասել, թվել, ի թիվ ասել և այլ բազմաթիվ բառեր ու արտահայտություններ:

Գրական վերլուծությունը նպատակ ունի որոշել Խորենացու պատմության և ժողովրդական բանավոր գրույցների, այսինքն բանահյուսության կապը: Այն ընդգրկում է Վահագնի, Հայկի ու Բելի, Արտաշեսի ու Սաթենիկի, Տիգրանի ու Ածդահակի կերպարները, հայոց հին կրոնը, առասպելաբանությունը ընդհանրապես (տես ցանկը, թիվ 15):

Թիվ 27-ում Հակոբ Մանանդյանը հրապարակում է «Նոր դիտողություններ Խորենացու պատմության բառապաշարի մասին»: Հեղինակը վաղուց անտի Խորենացու լեզվում «նկատել էր» հունարան թարգմանությունների բառապաշարի հետքեր ընդհուպ մինչև 8—9-րդ դարեր, որով և անկարելի էր համարում «Խորենացու հունարան լեզուն իջեցնել 5-րդ դար»: Այս երկու հոդվածները նպատակ ունեն հաստատել այդ տեսակետը: Առ այդ նա բերում է 105 բառերի մի ցանկ, որոնց զգալի մասը սակայն կազմված է արդեն 5-րդ դարում մեզ ծանոթ լեզվական կաղապարներով և հունարանությանը առնչվում է միայն այնքանով, որ գործածվել է նաև ուշ շրջանի թարգմանությունների մեջ, որոնց մի մասի կողքին հենց հեղինակը ինքը ավելացնում է «հավանորեն որոշ շրջանի բառ է» կամ «կարող է լինել ուշ շրջանի բառ»: Ահա օրինակներ. աթոռակալ, այրասիրտ, անդառնալի, անխոնարհելի, անձնեայ, իսկ օրինակ Խորենացու գործածած **աշխոյժ** բառը օգտագործել է նաև Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերը, ահա և Խորենացին անցավ 10-րդ դարի եզրագիծը: Ի մի բան, եթե նույնիսկ առանձին

բառեր ենթարկվում են Մանանդյանի տրամաբանության, ապա մեծավ մասամբ բռնագրոսիկ են. սկզբնապես ելակետ է ընդունված Խորենացու հետին ժամանակի հեղինակ լինելը և հետո կատարվում է հաստատում. «այս բառը չի պատահում հնագույն երկերում»: Հեղինակը ինքն էլ թերահավատ է. «Ես ընդունում եմ, իհարկե, որ ներքև նշանակված բառերի մի մասը կարող են թերևս հին լինել և գտնվել 5-րդ դարի երկերում»:

Գ. Նյութերի երրորդ խումբը համարեցինք **ալլալը**: Դրանք կա՛մ խմբագրականներում կատարված ակնարկներ են Խորենացու կյանքի ու գործի մասին, կա՛մ գրախոսություններ (թիվ 5, 6, 16, 21, 23), կա՛մ Խորենացու պատմության որևէ հատվածի առնչություն տոների հետ (թիվ 2), կա՛մ այլ մատենագրի գործի հրատարակության առթիվ արված դիտողություն (թիվ 8), կա՛մ Խորենացու աղբյուրներից որևէ մեկի այլաբերություն (թիվ 20), կա՛մ բանավեճ (23) և կա՛մ Խորենացուն վերագրվող այլ երկի վերաբերյալ, այլ խոսքով ո՞չ **պատմութենական** նյութ:

Ալլալը խմբի նյութերից կուգեինք առանձնացնել. թիվ 16-ում՝ Ստ. Մալխասյանցի «Սեբեոսի պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի» գրքի մասին գրախոսությունը: Հեղինակը վերաբնակում է Մալխասյանցի 6 հիմնավորումները՝ ապացուցելու, որ Սեբեոսի Ա. և Բ. դպրությունները Սեբեոսի գրչին են պատկանում և ոչ թե այլուստ կցված, որտեղ Սեբեոսը օգտվում է նաև Խորենացուց: Սեբեոսի պատմությունն ավարտվել է 661-ից ոչ առաջ և 668-ից ոչ հետո, որից և հետևում է. «Ուրեմն Սեբեոսը, Սեղբեստրոսի և Սոկրատի հայերեն թարգմանություններից գոնե 10—15 տարի առաջ օգտվում է Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից», այսինքն 697-ից առաջ:

Թիվ 22-ում Սիոն վրդ. Տեր-Մանվելյանը գտնում է, որ Մովսէսը **Խորենացի** չէ՝ Տարոն գավառի Վահեվահյան մեհենական բազմների սեփականություն կազմող 12 գյուղերից **Խորնի** գյուղի անունից (տարբերակ Խորոնք), այլ որ այն զարգացմամբ փոփոխված ձևն է «Խորին» (իմաստուն, խորախորհուրդ) ածականի, որ հավանաբար Մովսէսին տվել են հույները, ինչպես Դավթին կոչել են **անհաղթ**: Ըստ հեղինակի Խորենացին Արարատյան դաշտից է և նրա լեզվում կան արարատյան բարբառի հետքեր, օրինակ՝

ոչ գիտելով **զհամ** պատերազմին (ի՞նչ գիտես կովի **համը**
ի մարմանդ այգեաց և բուրաստանեաց (ինչ **մարմանդ** բաղ ու բախշեր
ունենք

ի բաց քեցել / դեն գցել
զուստն և զհարդն / ուստը-մուստը
ատակել / առակվել եք
յանկարծէ / ընկածից
ինչպես նաև **գոռալ** բառը:

Թիվ 23-ում Տեր-Մանվելյանին պատասխանում է Բարդուղիմեոս եպ. Գևորգյանը. նախ նրան դատապարտում է իր վաստակը յուրացնելու մեծ. հետո գտնում է, որ **Խորենացին** սերել է **խորին** բառից, բաց ոչ **խորին**՝ իմաստուն բառից, այլ Խորին Հայք (կենտրոնական, դաշտային, ցածրադիր Հայաստան) հասկացությունից:

Թիվ 31-ում Գրիգոր Հակոբյանը վերլուծում է Խորենացուն վերագրվող Ծննդյան, Տյառնընդառաջի և Վերափոխման կանոնների շարականները. վերլուծությունը առավելապես գրական-գեղարվեստական է և ոչ բանասիրական-հետազոտական:

Իսկ թիվ 82-ում մեր միջնադարյան երաժշտության գիտականերից Նիկոլոս Թաֆնիզյանը վեր է հանում Խորենացի շարականագիր-երաժիշտի արժանիքները:

Ուզում ենք ձեր ուշադրությանը հանձնել հատկապես «Արարատ» ամսագրի 1902 թ. հունվարի համարում տպագրված Խրիմյան Հայրիկի 20 էջանոց պոեմը.

Եմ, եմ և ես մի ձայնարկու
 Ծարունակող ողբերգութեանդ,
 Ցորչափ շնչէ շունչն ի հոգիս
 Մովսիսի ողբացողիդ
 Կտակակաւտար Հայոց Հայրիկ»:

Խրիմյան Հայրիկը պոեմը վերնագրել է «Ողբացող Խորենացին ի յԱշտիշատ և յՕշական»:

Խորենացին նկարագրվում է որպես Աթենքից եկած մի հարուստ, ճիշտ գիտությամբ բեռնավորված մարդ, որ կանչում է բոլորին՝ գնելու իր գանձերը, բայց «Ասաղ, ոչ ոք և ոչ մի» չգնեց և այդ հարուստը աղքատացավ: Նա մշեցի էր, Խորենի գյուղից և դեգերում էր Հայոց աշխարհում, հանգիստ ու դադար չունեց, «Քրիստոսին էր մմանակ»: Նա իր ազգից մոռացված ազգի զավակ էր, աշխարհ գիտի նրան, իսկ «կուրաց աչքերը» չտեսան այդ գանձը: Հաճախ նա լինում էր Աշտիշատում, իր ուսուցչի՝ Սահակ Պարթևի գերեզմանին և խոսում է ուսուցչի հետ. երեկվա առաջադեմ աշակերտը այսօր որբացած է, վաստակաբեկ ու իր Մայր Հայաստանի համար «խորթ օտարածին»: Հետո գնում էր նաև Օշական, իր մյուս սիրելի ուսուցչի՝ Մեսրոպի գերեզմանին: Ընդվզում է Խորենացու հոգին.

«Գիր չի սիրեր հայոց ազգ,
 Անսիրող է իմաստութեան,
 Հոգին հպարտ և բարձրայօն»:

Ափսոսում է, որ հսկա զույգ ամուսնից հեռակեցին հայոց արտը, իսկ արտը այսօր կորդացել է, քանի որ մշակ չկա, ինքը ժիր գերանդավոր մշակ է և չեն թողնում աշխատի. «Ո՛ր, ընդունայն եղև վաստակա»: Խրիմյան Հայրիկը իրեն հատուկ հուզականությամբ ստեղծել է արտառուչ մի պատկեր, ուր սոված, մրսած ու դողացող Խորենացուն ընդունում է գյուղացի տատիկը, առաջարկում է տաք թոնիր ու հաց: Հետո տատիկը գրուցում է Խորենացու հետ, անբախտ է արդյոք թե սգավոր: Խորենացին պատասխանում է. «Սուգ ունիմ ես մինչև ի մահ, երկու մենեղ ունիմ մեծ մեծ»: Հետո պատմում է հայոց նախարարների այցը Սահակ Պարթևին խոստովանելու, որ իրենք թագավորին զցելով

«Վաճառեցինք ազատութիւն,
 Ստրկացանք յիմարաբար»,

որով և

«Հրապաշտ ազգին հուր ճարակեալ
 Վառեց լափեց ողջ Հայոց տուն»:

Կորույ է Պարթևի պատասխանը.

«Հիանդություն մինչ ի մահ է:
Դուք մեռուցիք ազատություն
Եւ տի մեռնիք ստրկութեամբ»:

Եվ Սահակ Պարթևը պտույտ է կատարում հայոց պատմութեան մեջ և վճռում.

«Ազատութեան թագ վերացաւ
Եւ Հայաստան ստրկացաւ»:

Ապա Խորենացին բաժանվում է տառիկից, ողբում է իր վիճակը.

«Ասեմ՝ Մովսէս հայ ժառանգ չէ,
Աթենացի յոյն է նա»:

«Թէ վանականք փակեցին դուռ,
Բաց էր քո դէմ արձակարձակ
Մեր հիւրասէր գիւղացոց դուռ»:

Ահա Խորենացու հավերժության գաղտնիքը, ժողովուրդը ընդունեց նրան, և նա անմահ է: Խորենացին ինքը դառնում է այդ ժողովրդի մի մասը, թողնում է գրիչ ու գիրք ու դառնում է ջաղացպան՝ հայոց ազգին հաց պատրաստելու համար: Հետո գտնում է նրան Բագրատունին, խնդրում է գրել հայոց պատմությունը: Մեծանում է Խորենացու հոգին և Քրիստոսի պես բացականչում է.

«Տէր աղաչեմ, դու ներելով
Մի համարիք անցա այն մեղք»:

Հետո Մովսէս Ծերունին Սիմեոն Ծերունու նման խնդրում է Աստծուն հոգին չառնել, մինչև տեսնի «Հայաստանի փրկութեան օր», մի օր էլ գրում է. «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ» և Հայոց Հայրիկը ձայնակցում է այդ ողբին, ողբալով հենց իրեն՝ Մովսէս Խորենացուն:

Գողտրիկ, զգացական և անպայմանորեն գեղարվեստական արժանիքներով հարուստ այս պոեմն էլ թող լինի Խորենացու հիշատակի սոհավատչյան բոլոր հետագա հայ սերունդների համար:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

«Արարատ»

1. Սրբոց վարդապետացն հայոց Մովսէսի եւ Դաթի հարցմունք ըստ երկաթնակացն (հին ձեռագրից) 1879, էջ 180—189, 210—219

սկ. Որդիք լուսոյ եւ վերին Սիօնի տեսանեմ զձեզ ալսօր աստուածային եւ երկնային լուսով փայլեալ...

Նոյն տեղում՝ Կոստանեան Կարապետի ծանօթութիւնը ձեռագրի առթիւ, ըստ որի այն քաղուած է. «Յովհաննու Մայրաւանցոյ, գիրք Արմատ Հաւատոյ» ձեռագրից: Ձեռագիրը 7-րդ դարի չէ, այլ 12-րդ դարի: Ձեռագրում տեղեկութիւններ կան Խորենացու եւ Անյաղթի մասին. նրանք Թէոդորոս կայսեր կողմից նշանակուած են եղել Կարին քաղաքի շինութեան վերակացուներ: Աթէնքում ուսանելու տարիներին նրանք Բիզանդիայի կայսեր հովանաւորութեան տակ են եղել եւ մեծ համարում են ունեցել յոյն մտաւորականութեան մէջ:

2. Մովսիսեան Յուսիկ Եպիսկոպոս

Ա. Լուսաւորչի Վիրապ մտնելու տօնը (Մովսէս Խորենացի, գիրք Բ. գլխ. ՀԲ—ԶԲ եւ Չամշեան, հատոր Ա, գիրք Բ, գլ ԼԳ)

1884, էջ 106—111:

3. Տէր-Մկրտչեան Գալուստ (Միաբան)

Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն—Հայկականք

1890 էջ 567—576, 674—682

1891 էջ 87—106, 147—155, 196—207, 277—284, 384—392, 447—448

1984 էջ 22—26, 55—59, 89—94, 128—130, 154—158, 187—190:

4. Մարգարէից սա սերմանումն 1893, էջ 283—284

Գեղեցիկ ներքող եկեղեցու մասին, որ գտնուել է ձեռագրում՝ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից քաղուած հատուածների շարքում. սկզբնատաներից կազմում է «Մովսէսի է սա»:

Մարգարէից սա սերմանումն ՅԱռաքելոց պողաբերեալ

Ողորմութեամբ Տեսան շնորհիւ Արժանացեալ Եկեղեցի

Վարդապետաց վարժեալ բանի Մատուակեն մատաղ մանկանց

Սրբամաքոր մտաց սնունդ ի յողորմագոյն թելադրութիւն

Էին լրմամբ եւ եռանձնեայ Միշտ ճոխացեալ մանկունք Բամբշի

Սերովբէից արքայն երկրի Մատուակեալ ըստ արժանի:

Յիմանալի ներկս լեզուի Առաքելոց հանգանակի:

Ի սղոց սրումն, հրաշալի Գետ քան զհիսիսեանն Զաքէի,

Ի փառս Փրկչի Տեսոն Յիսուսի Ամէն ամէն եւ եղեցի

Է տիրապէս գանձ գովելի Որ է պատուեալ լեկեղեցի:

Սիրով սիրոյն հօրն բարի ի փրկութիւն մարդկան ազգի

Արգասաւոր եւ բաղձալի ի պէտս հանուրց պողաբերի

Տէրն է օրհնեալ յամենայնի Եւ յաիտեան, որ եղիցի: (28)

5. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան

«Մովսէս Խորենացոյ մէկ նոր աղբիւրը»

(Հայագետ Կարիէրի աշխատութեան մասին): 1893, էջ 65—76

6. Մաղաթեան Եղիշէ

«Փիրմիլիանոսը Մովսես Խորենացու պատմության մեջ»: 1894, էջ 26—27

7. Տեր-Մկրտչեան Կարապետ

«Ի Մովսես քերթողաֆորն պատմութենէ վասն Կոստանդիանոսի մեծի թագաւորին»: 1894, էջ 357—359

Ալ. Այն ժամ եկն Տրդատ ի Հայս եւ առ զթագաւորութիւնն իւր եւ հաստատեցաւ տէրութիւնն...

Արտատպում է Փարիզի Ազգային մատենադարանի հմր. 44 ձեռագրից, որ ճառընտիր է, գրում 1194 թ. Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի օրով, Տիրիկ քերդի մօտ գտնուող Նեղկուկ գիւղում:

8. Կոստանեանց Կարապետ

«Ի Մովսիսի պատմութենէն»: 1895, էջ 118—121, թիւ 4 յատկում էջ 11—12

բնագիր. Սրբոյն Թեովդորոսի ծնընդեանն եւ սնընդեանն ի վարոց նորա»

սկ. Ի ժամանակին, յորում Մակեդովնացին Աղեքսանդրոս Փիլիպեանն...

բնագիր. «Մովսեսի Խորենացոյ ի Հայոց Պատմութենէն»

Ալ. Իսկ երանելոյն Նունէի, վրաց վարդապետութիւն, որ էր յընկերաց սրբոյն Հովսիսիմեայ փախստեամբ հասեալ յաշխարհն վրաց...

Արտատպում 1201 թ. ձեռագիր ճառընտիրից, համեմատում 1453 եւ 1456 թթ. ճառընտիրների հետ:

9. Տեր-Մկրտչեան Կարապետ վրդ.

«Մի քացատրութիւն», 1895, էջ 221—222

Բանալէն Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ վրդ.ի հետ՝ Խորենացու ժամանակի հարցի շուրջ:

10. Տեր-Մկրտչեան Կարապետ վրդ.

«Վրաց դարձի պատմութիւնն ըստ Մ. Խորենացոյ», 1895, էջ 121—123
«Իսկ երանելոյն Նունէի վրաց վարդապետութիւն...»

Արտատպութիւն ձեռագիր ճառընտիրից. այս աղբիւրը ընդհանուր է Խորենացու եւ Փոքր Սոկրատի համար, ուստի կարիք չկայ Խորենացու ժամանակը տեղաշարժել Ե. դարից:

11. Քարամեան Նիկողայոս

«Մովսես Խորենացու մեղեդին ի պատիւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի»:

Ուսումնասիրութիւն եւ բնագիր: 1895, էջ 202—203

բնագիր Մեղեդի սուրբ Լուսաւորչին Մովսես Քերթողին ոգեալ (տաղ ժխէ)

սկ. Ո՛վ արքայակերպ տէր քահանայապետ...

12. Խալաթեանց Գրիգոր

«Մովսես Խորենացի եւ իւր աղբիւրները. Գրիգոր Աստուածաբան»

Ուսումնասիրութիւն՝ բնագրերի համեմատութեամբ, 1897, էջ 531—539
Գրիգոր Աստուածաբանի գործերը հայերէն են թարգմանել «Առաջին թարգմանիչները» Ե դարում, որից եւ օգտվել է Խորենացին:

13. Տեր-Մկրտչեան Գալուստ

«Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ»:

Ուսումնասիրութիւն եւ բնագիր: 1897, էջ 422—424

Խորենացին օգտուել է Սեդեկատրոսի 678 թ. հայերէն թարգմանում վարքից, ուստի 678-ից առաջ Խորենացու «Հայոց Պատմութիւն» չկար:

14. Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ վրդ.

«Սոկրատ պատմագիր եւ Մովսէս Խորենացի»:

Ոստմնասիրութիւն եւ բնագրեր. 1898, էջ 165—173:

Սեդրեաւորոսի ընդարձակ վարքը, Մեծ Սոկրատը, Փոքր Սոկրատը եւ Խորենացու պատմութիւնը:

Խորենացու պատմութիւնը գրուած է 676-ից մինչեւ 7-րդ դարի վերջը, մօտաւորապէս նոյն դարի վերջի 20—25 տարիներին շրջանում:

15. Աքեղեան Մանուկ

Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ (քննադատութիւն եւ ուսումնառք)

1899

30—37, (ներածութիւն, զրոյց, վէպ, վիպասանք).

81—87 Բան, բանք, երգ բանիցն, երգարանք բանատրք, բանք երգոյն, ի բանսն, որ զնմանէ, բան ի նմանէ:

136—142 Ասել, վիպասանք, երգ վիպասանաց, ի թիւ ասել, թուել, թուելոցն երգք:

200—207 Առասպել, Առասպելի մէջ եղած ճշմարտութիւնը հաստատուն, «ոճով» պատմութեամբ, թէ ինչպէս է Խորենացին մեկնում առասպելը, թէ ինչու Խորենացին սակաւ է օգտուում առասպելներից:

246—256 Վահագն աստուած, Վահագն արեգակ-հսկանատիւն Գ. Խալաթեանցի:

304—310 Վահագնի երգ, համեմատական եղանակ, տողային վերլուծութիւն:

360—367 Վահագն, վիշապ եւ ամպրոպային կոիւ, վիշապաբաղ, վիշապ հանել

459—467 Հայկի առասպելը, վիպականութեան խնդիրը, ժողովրդական ստուգաբանութիւն, մակդիրներ

529—535 Հայկի ու Բելի, Սմբատի եւ Հեփթաղի կոիւները (Սեբէոս, Խորենացի, Եղիշէ, Ագաթանգեղոս):

1900

32—39 Հայկի առասպելն էութեամբ վիպական է:

86—92 Կապը աշտարակաշինութեան հետ, առասպելի ծագումը, Անգեղ Տորքի առասպելը:

140—144 Անգեղ տուն եւ Անգեղայ առասպելը:

193—205 Վիպասանք-պատմական-կենցաղական, Արտաշէս եւ Սաթեգիկ:

264—67 Վիշապագունք, վիշապք:

302—307 Թուելեաց երգեր:

354—361 Արտաւազդի առասպելը, Ածդահակ, քաջք:

415—425 Տիգրան եւ Ածդահակ:

484—495 Հիւսումն պիտոյից:

548—556 Երգեր Մեծն Տիգրանի մասին:

623—631 Խորենացու հայեացքը մեր պատմութեան շրջանների վրայ:

16. Մալխասեան Ստեփան

«Սեբէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացի. մատենագրական ուսումնասիրութիւն» Թիֆլիս, 1899, 118 էջ, գրախօսութիւն

1899, էջ 445—449

Սեբէոսի պատմութիւնը աւարտուել է 661-ից ոչ առաջ եւ 668-ից ոչ

յետոյ, Սեբեոսը օգտուել է Խորենացուց, ուրեմն Խորենացին անելի վաղ է քան Փոքր Սոկրատի հայերէն թարգմանութիւնը:

17. Վանցեան Գրիգոր

«Դիտողութիւններ Խորենացու մասին: Հին հայոց տիպարն ու ճաշակն ըստ Խորենացու»: 1900, էջ 186—196

Խորենացու տիպերը հիւսիսային ժողովրդի տիպ են, արեւելեան տիպը գիտակցական շփոթում է:

18. Տէր-Մկրտչեան Գալուստի հրատարակութիւնը «Դաւիթ Հարքացոյ (Անյաղթի) փիլիսոփայի որ յիմաստասիրական եւ յիմաստասիրելի հարցումս» 1902, էջ 937—973

Էջ 938-ի ծանօթութեան մէջ Տէր-Մկրտչեանը վերահաստատում է իր՝ տեսակէտը այն մասին, որ Խորենացու պատմութիւնը գրուած է 678-ից յետոյ:

19. Խրիմեան Հայրիկ

«Ողբացող Խորենացին ի յԱշտիշատ եւ յՕշական» 1902, էջ 579—599
լայնաշունչ պոեմ նուիրում Խորենացու կեանքի եւ ճակատագրին:

20. Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ վարդապետ

«Մայրիբաւի ասորական ժամանակագրութիւնից արաբերէն քաղումներ» 1903, էջ 235—241

Ն. Մատի համամուն գեկուցման մասին, որ Մառը կարդացել է 1902 թ. Կայսերական Ռուսական հնագիտական ընկերութեան Արեւելեան բաժնում:

21. Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ վրդ.

«Ֆ. Մակկեր. Մովսէս Խորենացին եւ Օգիստ Կարիէրի աշխատութիւնները 1902» գրախօսութիւն—1904, էջ 88—89

22. Տէր-Մանուէլեան Սիօն վրդ. «Մովսէս Խորենացի թէ Խորին», 1911, էջ 232—238

23. Գեորգեան Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս

«Իրացնում են այլոց վաստակը. ակամայ պատասխան. Խորենացուն Խորենացիով պէտք է հասկանալ»: 1911 էջ 319—324, 389—384

Պատասխան Սիօն վրդ. «Մովսէս Խորենացի թէ Խորին» յօդուածին:

24. Տէր-Մանուէլեան Սիօն վրդ.

«Նշմարներ նախնի հայ քաղաքականութեան ըստ Խորինն Մովսէսի» 1911, էջ 466—472

«Էջմիածին»

25. Աբրահամեան Աշոտ

«Խորենացու պատմության մագաղաթա հնագոյն պատուիկները» ուսումնասիրություն և բնագրեր: 1950 հունվար-փետրվար, էջ 44—57:

Մատենադարան թիւ 9231 ձեռագրի պատուիկ, թիւ 9234 ձեռագրի պահպանակ (ԺԱ դար) եւ թիւ 1221 ձեռագիր (7 դար):

26. Դրամբեան Ռուբէն արքեպս.

«Մեր մատենագիրների պատմագիտական ճանաչողութիւնը» 1950 սեպտ.-հոկտ., էջ 36—40

27. Մանանդեան Հակոբ

«Նոր դիտողութիւններ Խորենացու պատմութեան բառապաշարի մասին» 1955, մայիս, էջ 29-35. հունիս էջ 20—26

105 բառեր խորենացու մօտ, որոնք քաղուած են Ե. դարից ուշ հեղինակների գործերից, ուրեմն խորենացու պատմութիւնը չէր կարող Ե. դարում գրուած լինել:

28. «Մատենագիտական վկայություններ մեր հին մայրաքաղաքների մասին» 1968, հոկտ. էջ 15—18

Ուղղակի քաղվածքներ խորենացու և Բուզանդի պատմություններից:

29. Աբգարյան Գևորգ

«Մասիսի անվանադրության ավանդություններն ըստ Մովսէս խորենացու և Անանունի» ուսումնասիրություն, 1971 դեկտ. էջ 25—30

30. Ամիրջանյան Խաչատուր

«Հին Բաքեյոնական Բել աստծու կերպարը Մովսէս խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ» ուսումնասիրություն, 1971 հուն.—հուլ. 77—82

31. Հակոբյան Գրիգոր

«Մովսէս խորենացուն վերագրվող շարականները», 1971, էջ 27—33 վերլուծություն Ծննդյան, Տեառնընդառաջի և վերափոխման կանոնների:

32. Թահմիզյան Նիկողոս

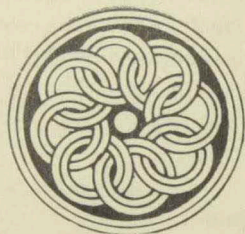
«Մովսէս խորենացին և հայ հին ու վաղ միջնադարյան երգարվեստը» 1979 հունիս, էջ 44—53

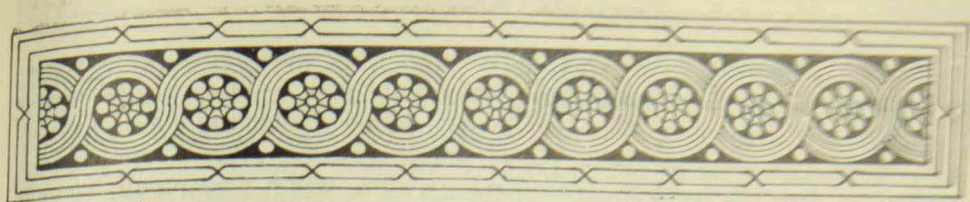
խորենացին երաժիշտ, շարականագիր

33. Մաթևոսյան Արտաշես

«Մովսէս խորենացու պատմագրքի խորագիրը և ավարտման թվականը» 1991 սեպտ.—հոկտ. էջ 85—93

Պատմութիւն Հայոց Մեծաց, ավարտված 474 թ.

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏՔԵՐԸ 6—7-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Պատմահոր ապրած ժամանակի և «Հայոց պատմության» հաղորդումների գնահատության շուրջ տարվող տևական պրպտումներն ու քննարկումները անշուշտ պիտի խթանեին բնագրական աղերսների բացահայտումը: Երկու պարագա, սակայն, կանխորոշեցին այդ փնտրտութեների միտվածությունը: «Պատմության» ընդգրկած ժամանակագրական շրջանակները հետազոտողները գերազանցապես ծանրացան Խորենացու օգտագործած աղբյուրների վերհանման և ստուգության աստիճանը սահմանելու վրա՝ առանձնակի կարևորություն չտալով Խորենացուց բաղված նյութերին և ապա՝ որպես հեղինակ տարուերվելով երեքից ավելի դարերի աղանթում, Խորենացին իբրև աղբյուր շատ հաճախ շփոթվեց նրան իսկ աղբյուր ծառայած նյութերի հետ, որով և մթազնվեց Պատմահոր երկի առկայությանը պայմանավորված բնագրական իրողությունների վերծանումը Խորենացիական մատենագրության մեջ՝ գեթ 6—7-րդ դարերի ընդգրկման: Միշտ է. կամրածանքների ու գերքննադատության կաշիները պրպտելով և պրպտվումներին հաջորդեցին նաև դրանք մասամբ կամ ծանրակշռում փայտող բնագրական փաստարկներ, բայց այնքան տեղի ունեցավ Խորենացիադատության երկբևեռում: Մինչև այսօր էլ փաստորեն գերքննադատության մատուցելները անտեսում են այսպես կոչված աղանթաբանության աղաքողչները, իսկ Խորենացու հավաստվածները քննադատում են միայն կամրածանքաբույց տեղիների ներկայությամբ «Հայոց պատմության» մեջ հասած բնագրում:

Խորենացու երկի հարցում խնդիրները շատ են ու բազմազան: Եւ քանի դեռ գիտա-քննական բնույթի չի կարգված (հետազոտվել վրա եղածը այդպիսին չէ, այն՝ համարված ժամանակակից), հասկանում չեն սահմանված ու տարբերակված հաստատված խնդիրները ու խազրասումները՝ իրարամերձ վարկած հանդիմանաբար մեկ-մեկույնի են:

Խորենացու կենսւց ժամանակի, հարցումների, հայտնաբերության գործառնական շրջանակի, լեզուների ու աղբյուրների, ու ճանաչողության և մի շարքի այլ հարցերի վերաբերյալ:

մը կարող է կատարվել եթե ոչ բացառապես, գեթ գլխավորապես բնագրագիտական քննության ճանապարհով: Եթե Խորենացու «Հայոց պատմության» բնագիրը կար 5-րդ դարի ավարտին, ապա նրան հաջորդող հեղինակները, և ոչ միայն պատմիչները, չէին կարող անհաղորդ մնալ նրան, առավել ևս՝ չդիմել այդ գործին, քանի որ չէին կարող գտնել ավելի ընդգրկուն, առավել ամբողջական, ավելի քննական ու շարադրանքի մեջ խիստ հստակ մեկ այլ երկ:

Մեր հարցադրումը՝ Խորենացու երկի բնագրական հետքերի պրպտումով լուծում տալ տևականորեն վիճարկվող խնդիրներին, հալագիտությանը անձանոթ չէ: Նորայր Բյուզանդացին 1898—1899 թվականներին «Մշակում» հրատարակած «հայերեն հին գրականության խնդիրներ. Մովսես Խորենացի» հոդվածում փաստորեն այդ կարգի մասնական աշխատանք կատարել է և շատ չանցած՝ Խորենացու բնագրին առնչվող հեղինակների ու երկերի ժամանակագրական դասդասում առաջարկել՝ «Ընդդեմ կարիերեանց» խոսույն վերադարձնելով: Ցավոք, այդ ոչ ծավալուն հոդվածը տասնամյակներ անտիպ է մնացել և միայն վերջերս Մ. Մինասյանի հրապարակմամբ լույս աշխարհ եկել¹: Քաղածո համադրությունների մի մասը Խորենացու մոտ և նրան հաջորդած հեղինակների երկերում պահպանված առանձին բառերի ու բառակապակցությունների ընդհանրությանն է վերաբերում, որ անշուշտ ուշագրավ է, բայց հաստատուն եզրակացության կրուկան չի կարող ծառայել, որովհետև երաշխիք չկա, թե հենց Խորենացուց է առնված²: Ստորև ներկայացվող քննության ժամանակ մենք զանց կառնենք մասն իրողությունները՝ մեր դիտարկումները հիմնելով բնագրական հին ու նոր աներկբա քաղումների վրա, նշանակալիորեն ընդարձակելով ժամանակագրվող հեղինակների ու երկերի ցանկը:

1. Վստահաբար Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ճանաչող և վերապատմությամբ նրանից քաղում կատարող առաջին մատենագիրը Հովհաննես Գաբրելեանցի կաթողիկոսն է, որի գահակալության տարիները որոշակի են (557—574), մահվան թվականը՝ ստույգ³: Հայկական աղբյուրներից բացի, նրա կյանքի վերջին՝ կոստանդնուպոլսյան շրջանի մասին տեղեկություններ է հաղորդում ասորի Հովհան Եփեսացին⁴: «Գիրք թղթոցում» պահ-

¹ «Հանդես ամսօրեայ», 1984, էջ 19—28:

² Մասամբ այդպիսին է նաև Խորենացու և Դավթի Ամհաղթի երկերում Գ. Սարգսյանի նկատած և քննության առած ընդհանուր տեղին (տես՝ «Кавказ и Византия», 1, Ереван, 1979, стр. 67—72): «Մասամբ» վերապահությունը պայմանավորված է հեղինակի արդարացի այն դիտարկմամբ, թե Խորենացու երկում «զասհմանն գիտից և ազարակաց» որոշվող Արտաշես թագավորի գործերի բնականոն շարադրանքում է հիշված իսկ Դավթի մոտ՝ արդեն պատրաստի օրինակը վկայակոչելու, «առաջնույ» դիմելու առիթով (տես Դավթի Ամհաղթի փիլիսոփայի Մատենագրությունը և թուղթ Գիտության համալսարանի առ Դավթի, Վենետիկ, 1932, էջ 48): Խորենացու հետ ունեցած առնչությունը գնահատելուն խանգարում է և այն, որ ստուգապես չգիտենք Դավթի անունով հայտնի երկի բնագիր թե թարգմանություն լինելը, ինչպես որ խնդրական է դիտվում նաև Ամհաղթին պատկանելու իրողությունը (տես Բ. Ներսես Ափինեան, Դավթի Հարքացի Ամհաղթի փիլիսոփայ, Կեսանք եւ գործերը, Վիեննա, 1959, էջ 11—29):

³ Տես Մաղաբիա արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա հատ. մասն Բ, Պեյրուք, 1959, էջ 557—566: Նաև՝ Հ. Պողոս Անանեան, Ետիքիս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կորսւած և անտիպ մե գրութիւնը», «Armeniac», Venize, 1969, p. 320—322: Հ. Ներսես Ափինեան, Հ. Ն. Տէր-Պողոսեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, «Հանդես ամսօրեայ», 1975, էջ 139—163:

⁴ Johannis Eresini Historia, 1c, p. 61=62.

Ն. Ափինեան, Ն. Տէր-Պողոսյան, Ազգ. աշխ., էջ 150—154:

սրանվել են Գաբեղենացու երեք գրվածքները՝ Գվիրված եկեղեցու դավանական, Գվիրապետական և ծիսական խնդիրներին: Նրանցից մեկը Սյունիքի հոգևոր պետերին հասցեագրված թուղթն է, մյուսը՝ «Առ Աղուանից եպիսկոպոսուն» ուղերձը, երկուսն էլ կարևոր իրենց արժարժած խնդիրներով⁵: Վերջին պարագան հաստատվում է նաև այն փաստով, որ Մովսես Կաղանկատվացու երկուս բերված է այդ երկրորդ թուղթն ամբողջությամբ⁶: Երրորդ գործը, որ «Գիրք թղթոցում» անմիջապես հաջորդում է «Առ Աղուանից եպիսկոպոսուն» ուղերձին, կրում է «Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի՝ ի յայտնութիւն Քրիստոսի», խորագիրը⁷: Քննարկման հյուրը Ծննդյան և Հայտնության տոների առանձին-առանձին թե միաժամանակ կատարման հարցն է: «Եւ զոր յայլ քաղաքս ըստ Արտեմոնադիր ընթերցումաճոց դէկտեմբերի ամսոյ ի քսան և հինգն ծնունդ առնեն,—գրում է Գաբեղենացին,—զայն Յակովբայ առքելոյ և Դաթայ մարգարէի յիշատակի ար եղ Կիրեղ, քանզի և սուրբ հարքն որ ի Նիկիա ժողովեալ, և երանելին սուրբն Գրիգորիոս, և սուրբ Արիստակէս ոչ կարգեցին երկուս տանս՝ զԾնունդն և զՅայտնութիւն, այլ մի տան: Եւ ըստ նոցունց հոգեկիր վարդապետքն և թարգմանիչք, որք յԱղեքսանդր և յայլ յայտնի քաղաքս վարժեալ, ոչ աւելիս և նորս ինչ թարգմանեցին, և ոչ ընկալան, և ոչ մեզ աւանդեցին. այլ հաստատեալ ենք ի վերայ հիման սուրբ առաքելոցն և երանելի հարքն, որ զօր և նոյն տան կատարեցին...»⁸:

Արդ, թե ովքեր են Աղեքսանդրիա և այլ հայտնի քաղաքներում կրթություն ստացած հայոց հոգեկիր վարդապետներն ու թարգմանիչները՝ հայտնի է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից»: Սակայն Պատմահորն ու նրա ընկերակիցներին վերաբերող ակնարկումը այսքանով չի վերջանում: Գաբեղենացի կաթողիկոսը ստուգախոս է նաև տոնի օրը հիշատակելիս: Խորենացու Պատմության երրորդ գրքի 62-րդ գլխում Աղեքսանդրիայի մասին խոսելիս ասվում է նաև, որ «Եւ ոչ ի քսան ի հինգ Տոբի՝ յորտուաց և աթերաց առնել բաշխումն, այլ ի մետասան մորին Տոբի՝ յայտնութեան տեառն կատարի տօն»⁹: «Տոբին» Աղեքսանդրյան տարվա 5-րդ ամիսն է, որի սկիզբը համապատասխանում է դեկտեմբերի 27-ին, ըստ Հուլյան տոմարի, հետևաբար այդ ամսի 11-ը կհամընկնի հունվարի 6-ին: Ուրեմն Ծննդյան և Հայտնության տոների նույն օրը մշելը Խորենացին գիտե հավաստիորեն և նրանից է քաղում Հովհ. Գաբեղենացին:

Որ Գաբեղենացու աղբյուրը հաստատապես Խորենացու «Հայոց պատմության» համապատասխան դրվագն է՝ կարելի է ապացուցել ոչ միայն բնագրային ընդհանրությամբ, այլև կաթողիկոսի մանրամասնող ցուցումով՝ Աղեքսանդրիայում և այլ հայտնի քաղաքներում ուսանած Հայոց հոգեկիր վարդապետներն ու թարգմանիչները այդպես են ընկալել, թարգմանել ու ավանդել: Ավելորդ է ասել, թե այդ հեռագնա ուսումնառությունը, մանա-

⁵ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 78—80, 81—84:

⁶ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 122—126:

⁷ «Գիրք թղթոց», էջ 85—89: Ծառիս հեղինակային պատկանելության վերաբերյալ Ն. Ալիևյանի և Ն. Տեր-Պողոսյանի տարակուսանքը միանգամայն անտեղի ու անփաստակ է (տես նրանց Աշխ., էջ 159—163):

⁸ Նույն տեղում, էջ 88—89:

⁹ Սույն դրվագի այլ կտրվածքով ընդարձակ քննությամբ վերջերս հանդես եկավ բանասեր Հ. Սիմոնյանը, մատնացուցելով Խորենացու աղբյուրը՝ Աղեքսանդրի պատմությունը (տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2, էջ 90—92):

վանդ նրա հետ կապված հանգամանքները պատմությունը գիտե միայն Խորենացուց¹⁰: Ի դեպ, «հոգեկիր վարդապետը և թարգմանիչը» բնութագրությունը ևս թելադրված է Խորենացու բնագրով՝ «յիմն ասեմ վարդապետե, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ, և ոչ անկատար վարժմամբ ի լանգ ելեալ արուեստից՝ ինքնացայ» (III, ԿԲ):

Ուրեմն՝ Պատմահոր երկը 557—574 թվականներին կար և հայոց կաթողիկոսը կարդացել ու քաղում է կատարել նրանից:

2. Երևանի Մատենադարանում պահվող № 2679 թղթի հնագույն ձեռագիրը հայագիտությանը անհայտ միավոր չէ (առաջին մասը գրված է 981 թ., երկրորդ մասը՝ որոշ ժամանակ անց): Ձեռագրի խմբագիր-կազմողին Ն. Ալիկնյանը առանձին հոդված է նվիրել՝ նախնական կոսմոմենտով¹¹, սակայն այստեղ ներկայացված շատ նյութեր, մասնավորապես տարբեր ժամանակներում ու հեղինակների ձեռքով կազմված ժամանակագրություններ աղբյուրագիտական առումով ճանաչելի դարձան միայն վերջերս՝ Ա. Մաթևոսյանի հրապարակմամբ¹²: Պարզվում է, որ ձեռագրի 159ա—165ա էջերում գտնված ժամանակագրությունը, որը վերջանում է հայոց ՆՁԱ (=1032) թվականով, ըստ երկրորդ հատվածի գրչի կամ խմբագրի տեղեկության, կազմված է Եվսեբիոս Կեսարացու և Աթանասի ժամանակագրությունների հիմամբ («Լա համարեցա[ւ] զՀոռովմոցն զ[Եւ]սեբեայ եւ զԱթանասի ժամանակագրութիւնս շարադրել»)¹³ շարունակելով ու լրացնելով այն¹⁴: «Ժամանակագրության» Հայոց Ա. (1) թվականի դիմաց եղած «դարձեալ սկիզբն արարի նոր թուականիս» տեղեկության առաջին դեմքով լինելը և գրչի վերոբերյալ «զԱթանասի ժամանակագրութիւնս» ցուցումը հիմք են տվել եզրակացնելու, որ խոսքը Հայոց տոմարը կարգավորող Աթանաս Տարոնացու մասին է, որի գլխավորությամբ կայացավ 584 թ. Դվինի հավաքը¹⁴: Պարզվում է՝ «Աթանաս Տարոնացին իր ժամանակագրությունը կառուցել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» փաստական հարուստ նյութի վրա», նրանից քաղելով 74 պատմական վկայություն, որոնցից «55-ը վերաբերում են հայ իրականությանը, 7-ը՝ պարսկական թագավորներին, 12-ը՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Բոռնիկոնից» հետո... եկած հոռմեական կայսրերին»¹⁵: Որ ժամանակագրության հեղինակը Խորենացու պատմությունից բացի տեղյակ է և այսօր մեզ անհայտ այլ աղբյուրի՝ պարզորոշ նրկում է Պատմահորը «Մովսես Խորենացի փիլիսոփա և մատենագիր» հի-

¹⁰ Հետևողականորեն տեղաշարժելով Խորենացուն, Ն. Ալիկնյանը «Հայոց պատմության» III գրքի 61, 62 և 68 գլուխները, որ ուսումնասիրության մասին է պատմվում, հայտարարում է եկամուտ (տես նրա՝ Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Գ, էջ 179, հմտ. «Հանդես ամսօրեայ» 1956, էջ 130):

¹¹ Ն. Ալիկնյան, Դաիթ քահանայի խմբագիր ժամանակագրութիւնը», «Հանդես ամսօրեայ», 1957, էջ 181—185:

¹² Ա. Ս. Մաթևոսյան, Մովսես Խորենացին և Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1989, № 1, է: 220—234: Հեղինակը անձանթ է Ն. Ալիկնյանի հոդվածին:

¹³ Բնագրի հրատարակությունը տես «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 1—32:

¹⁴ Վկայությունը տես Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 65, նաև՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 42, Մխիթար Արփվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 63:

¹⁵ Ա. Մաթևոսյան, Աշխ. աշխ., էջ 225:

շատակումից և նրա անվան դիմաց փրկչական ՆՀԴ. (474) թվականի նշումից¹⁶։ Ա. Մաթևոսյանը քաղել և մեկ առ մեկ բերել է Խորենացուց եկող այդ տեղիները, ուստի նոր ապացույցի անհրաժեշտություն չկա¹⁷։

3. Բագրատ հայր կամ Աթենացին հայ մատենագրությանը կատարելապես անձանոթ անձնավորություն է։ Հայաստան հասցեագրված նրա թող-թը, գրված հունարեն, մեզ անհայտ աղբյուրից կամ հավաքածուից, անցյալ դարի կեսերին եղել է Ստ. վրդ. Եազըճյանի ձեռքին, որը և գրաբար թարգմանությամբ հրատարակել է «Յառաջադիմություն ազգային» հոդվածում¹⁸։ Բերենք այդ եզակի հետաքրքրություն ներկայացնող բնագիրը.

«Ո բարեկամ, հասեալ ի Գերեզմանս ի բլուրն անբարտաւան, պատմեա որդոց քոց՝ որպէս միաբանութեամբ և արութեամբ սակաւաձեռն գնդին անկաւ կործանեցաւ Բէլ վիրագ և անկարգ հրոսակն ի սրտմտութենէ քաջացն Հայոց իբրև գլիոշի անհետ եղև ընդ երեսս դաշտին մեծի։ Հասեալ յամուրն Անի ի շիրիմքս Արշակունի թագաւորացն, ուստ ևնցաւ մի կարծել, թէ բաղդ և յաջողութիւն ազգին տեղի տունալ իցեն ընդ ոսկերս ևնցաւ։ Տես զաշտարակն բարձրաբերձ և մտաւ ած գնալսնին մեր զԱրամ, զարին, յհայրենասէր և զանխոնջ նախարարն, որ գրեամբ ածեալ զոխերիմս նիւբար և ի ծայր ամբարտակացոյ հանեալ՝ յայսն և ի տեսիլ աշխարհի և երկնային զօրութեանցն նշտակէր. տես և զերիմս Մարաց և Կովկասեան, և զեզերս Պոնդոս և Միջերկրայ ծովոց, զորս իւր սահման գծէր քաջն...»։

Բագում առումներով (այդ թվում և հայոց մանկավարժական մտքի պատմության համար) կարևոր այս թղթի գրության ստույգ ժամանակը որոշելը հնարավոր չէ, որովհետև նրանում չկան թվագրվող իրողությունների հիշատակումներ։ Կարծում ենք, սակայն, որ իրավացի պիտի լինի Նորայր Բյուզանդացին, երբ այն վերագրում է «ի ժամանակի մարգալանացն Պարսից (արսիքն յամուրն 514—608) ըստ Ղ. Ալիշանի կազմած ժամանակագրության»¹⁹։ Մասնավորապես այդ է մատնացուցում արաբական արշավանքների. Բագրատունյաց հարստության հաստատման ժամանակաշրջանների ակնարկի իսպառ բացակայությունը։

Թղթի հեղինակը ոգեշնչված է Խորենացու Պատմությամբ և նրանից է քաղում ազգային պատմության թվարկվող բոլոր դրվագները՝ «վիրագ և անկարգ հրոսակ» Բելի կործանումը հայոց քաջերից (Խոր., I, ԺԱ), Արշակունի թագավորների շիրիմների տեղի «ամուրն Անին» (Խոր., III, Ժ, ԻԷ), «արի, հայրենասէր և անխոնջ» Արամի հաղթություն «ոխերիմ Նիւբարի» հանդեպ (Խոր., I, ԺԳ)։ Ընդ որում, Խորենացուց են զալիս նաև բնութագրական մանրամասները՝ Հայկի «սակաւաձեռն գնդից» լինելը (Խոր.՝ «թուով յոյժ նուագուն»), նախատամարտի տեղանքը «ի Գերեզմանս, ի բլուրն անբարտաւան» (Խոր.՝ «Իսկ զբլուրն, ուր քաջամարտիօրէն անկաւ Բէլ՝ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս»), Բելի պարտությունը ի «դաշտին մեծի» (Խոր.՝ «ի միջոց ինչ դաշտաձև») և այլն։ Թերևս ավելի ուշագրավ է թղթի երրորդ դրվագում «ոխերիմ Նիւբարին» «ի ծայր ամբարտակացոյ հանեալ» արտահայտությունը։ Խորենացու երկում ասված է՝ «և անդ ուրեմն

¹⁶ Տես «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 15։

¹⁷ Ա. Մաթևոսյանի պատճառաբանված եզրակացությամբ թվականը վերաբերում է Հայոց պատմության գրությանը։

¹⁸ «Բագմավէպ», 1944, էջ 202—203։

¹⁹ Ն. Բիւզանդացի, նշվ. աշխ. էջ 21։

ի ծայր աշտարակի պարսպիցն ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն՝ յորմն վարսել (var վարել) հրամայէ» (I, ԺԳ): «Ամբարտակ» եզրի «աշտարակ» իմաստով գործածությունը հատկորոշ է, ինչպես կարելի է եզրակացնել ՆՀԲ վկայակոչություններից (Ա, 55) միայն խորենացուն:

Այսպիսով, 6-րդ դարում Աթենքում ապրող կամ գտնվող Բագրատ հայը իր ձեռքին խորենացու «Հայոց պատմություն» ունի, ողեշնչված է նրանով և դրվագներ է քաղում նրանից: Միայն Անի ամրոցի մասին կարող էմք ասել, թե Արշակունիների հանգստարանի այնտեղ գտնվելը նա կարող էր իմանալ և «Բուզանդարան պատմությունից» (III, ԺԱ, IV, ԻԴ)²⁰:

4. Վրթանես Քերթոզը հայոց եկեղեցու և մատենագրության պատմությանը քաջ ծանոթ դեմք է: Մովսես Եղիվարդեցի կաթողիկոսի վաճառքից հետո (604 թ.) մինչև բրահամ Աղբաթանեցու ընտրությունը (607 թ.) նա կաթողիկոսական տեղապահ էր, ուրեմն և 6-րդ դարի ավարտի և 7-րդի սկզբի գործիչ: Նրա գրական ժառանգությունից շատ բան չի պահպանվել²¹, և հայագիտությունը ստիպված է գոհանալ «Յաղագս պատկերամարտից» ճանաչվող, որ մի քանի անգամ հրատարակվել է²²:

Ս. Տեր-Ներսեսյանի քննությամբ ճշտված է երկիս գրության հավանական ժամանակը, որ է 603 թվականը: Պատկերամարտությունը մերժող նրա կողմներից մեկն էլ այն է, որ Քրիստոսի կենդանության օրոք իսկ Աբգար թագավորը ստացել ու հարգել է փրկչի պատկերը: «Կամ զի՞նչ արդեք ասիցես զպատկեր տեսուն,—գրում է նա,—զոր աստուածային հաստատարիմ թագաւորի Աբգարու նկարեալ լանդիման Քրիստոսի տեսութեամբ իսկ, զոր և այժմ ասեն զոյ ի մեծ եկեղեցւոյն Ուռհայոյ»²³: Գուցե կարելի կլիներ մտածել, թե Քերթոզը պարզապես արձանագրում է իր ապրած տարիներին հայտնի իրողությունը, եթե այլ աղբյուրներից չիմանալիք, որ 6-րդ դարում Եդեսիայում տեղի ունեցած խռովության ժամանակ արևելյան եկեղեցու այնքան հարգած «հրաշագործ պատկերը» քարկոծվել էր²⁴: Հագիվ թե Քերթոզը վարսներ ալդ միջադէպը պարսավելուց, եթե չգոհանար ձեռքի տակ եղած աղբյուրը բառացի վերակրկնելով: Եվ հիրավի, խորենացու գրքում ասված է. «Չայս թողթ եբեր Անան սորհանդակ Աբգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յեդեսացոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի» (II, ԼԲ):

Ի դեպ՝ Քերթոզի գործածած «ասեն զոյ» արտահայտությունն ինքնին սկզբնաղբյուր հղելու միջնադարյան ընդունված եղանակ է: Եվ այդ աղբյուրն է. ինչպես բերված հատվածից կարելի է վստահանալ, խորենացու «Հայոց պատմությունը», ուր Աբգար թագավորին վերաբերող մի քանի այլ դրվագներ ևս կան (II, ԻԲ—ԼԳ):

5. Սեբեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլ» կամ նոր հրատարակությամբ՝ «Պատմութիւն Սեբեոսի» սկզբնամասում գտնվող Ա. և Բ դպրությունների (այսպես կոչված Անանունի) առնչությունը խորենացուն վաղուց և բազ-

²⁰ Հմմտ. Ն. Բուզանդացի, նույն տեղում:

²¹ ՆՀԲ-ի կազմողների ձեռքի տակ եղել է Քերթոզի գրչին պատկանող «Համաօտ պատմութիւն ընտիր ոճով վասն շինութեան Հոփսիսիմեանց ի Կոմիտաս կաթողիկոսէ» երկը (տես ՆՀԲ, Ա, 19), որ տակավին անծանոթ է հայագիտությանը:

²² Գիտական հրատարակությունը տես Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 9:

²³ Անդ:

²⁴ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Աշխ., աշխ., էջ 16:

միջոց ապացուցված իրողություն է: Ստ. Մալխասյանը հանգամանալի վերլուծությամբ եզրակացրել է, որ «Բ դպրության Պարթևների թագավորների ցանկի համար իբրև գլխավոր և տիրապետող աղբյուր է ծառայել Մ. Խորենացու պատմությունը, որի զանազան տեղերից (գիրք Բ, գլ. Բ, ԿԸ, ԿԹ, ՀԱ) հեղինակը խմբագրել է միայն ժամանակագրական նյութը, բաց թողնելով պատմական մյուս տեղեկությունները»²⁵: Այս դրույթի շուրջ որևէ առարկություն չի եղել²⁶, որովհետև հենց բնագրային խորագրում առված է, թե «երկրորդեցից ի պատմագրաց Մովսիսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարանագույ հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ գորդի ի հարէ ճանաչել»²⁷: Ստեփանոս Տարոնացուն Ասողիկի հետ չնույնացնելու կոլանները Ստ. Մալխասյանի կողմից այլևս թվարկված են, ուստի պատմության այդ հատվածը հետին դարեր տեղափոխելն անկարելի է: Չմտնելով հիշյալ Ա. և Բ դպրությունները «Պատմութիւն Սեբեոսի» բաղկացուցիչ մաս լինել-չլինելու ծեծված հարցի մեջ, ճշեմք, որ հավաստիորեն Սեբեոսի անունը կրող երկը ևս անձանոթ չէ Խորենացու Պատմությունը: Տարիներ առաջ գիտական հրատարակությունը գրախոսելու առիթով մենք ուշադրության ենք առել Պատմահորից քաղյալ ինքնատիպ մի բնութագրություն: Թեոդորոս Ռշտունու և Ներսես Կաթողիկոսի մասնակցությամբ կազմած և Կոստանդին կայսերն ուղարկված պատասխան թղթի ավարտամասում կարդում ենք. «Իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս երկնաքաղաքացի և բարեպաշտ քո թագաւորութեանդ, **քաջ արանց արքայ Կոստանդին**, լաւագոյն համարեցաք զսահմանադրութիւնն ողղափառ հաւատոյն, զոր ընկալանն հարքն մեր...»²⁸: Ընդգծված «քաջ արանց արքայ» բանաձևումը բառացիորեն քաղված է Խորենացու Պատմության մեջ առկա Խոսրով թագավորի՝ «սո նախարարսն» թղթից («**Քաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ**, ստրատելատիդ Գաւազնի և ամենայն նախարարացդ մերոց ողջոյն շատ», Խոր., III, ԽԸ)²⁹: Սեբեոսը մասնակից է Կոստանդինանո (Կոստանդ Բ) կայսեր չորրորդ տարում, Ներսես Ծիծողի օրոք կաշացած Դվինի ժողովին (645 թ.)³⁰ և իր Պատմությունն ավարտում է 661 թ. անցուղարձերի արձանագրումով, հետևաբար 7-րդ դարի կեսերին Խորենացու Հայոց պատմությունը շրջանառում էր Հայաստանում, ընդ որում նրանից ոչ միայն դեպքեր ու ժամանակագրություններ էին քաղում, այլ նաև բանաձևային կիրառություն ստացող բնութագրումներ³¹:

6. Թաղեոս առաքյալի և նրա աշակերտ Ադդեի քարոզչության մասին պատմող աղբյուրները շատ են և տարժամանակյա: Խորենացին երկու անգամ հիշեցնում է, որ նրանց մասին «յառաջագոյն գրեալ [է] յայլոյ», «գտագոյն յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ»: Վ. Հացունին մասնավորեցրել է, որ Խորենացու հղումը վերաբերում է «Վկայաբանութիւն Թաղեոսի առա-

²⁵ Ստ. Մալխասեանց, Սեբեոսի Պատմութիւնը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899, էջ 39, հմմտ. էջ 43—44:

²⁶ Կարծիքների բնությունը տես Ստ. Մալխասյանի ճշված աշխատության ներածական մասում:

²⁷ «Պատմութիւն Սեբեոսի», Երևան, 1979, էջ 55:

²⁸ Անդ, էջ 161:

²⁹ Հմմտ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 1, էջ 276:

³⁰ Տես «Կանոնագիրք Հայոց», Բ, Երևան, 1971, էջ 200 և 214:

³¹ Ի դեպ՝ որ մեր բերած արտահայտության հեղինակը իրոք Խորենացին է և ոչ նրա աղբյուրը կամ մեկ այլ բնագիր, կարելի է ապացուցել Նիկեական որոշումներն ուղեկցող թղթի այլ ընդօրինակություններով (տես «Կանոնագիրք Հայոց», Ա, Երևան, 1964, էջ 566):

քելոյն» երկին և Փալատոսի մոտ եղած հիշատակումներին³²: Հայագետների մի խումբ կասկածում է այդ հիշատակումների նախնականության հանդեպ³³, սակայն ներկա դեպքում մեզ զբաղեցնողը այլ հարց է, հատկապես այն, որ Խորենացու Պատմության երրորդ գրքի 34-րդ գլուխը՝ «Յաղագս վկայութեան առաքելոցն մերոյ», անկախ հեղինակի ապրած ժամանակին վերաբերող իրարամերժ կարծիքների, բնագրային չլիներու կասկած չի հարուցում:

Ինչպես նշվեց, Խորենացուց առաջ նրանց մասին պատմող երկեր իրոք կան: Պատմահոր ապրած ժամանակը տեղաշարժող հետևողական հայագետներից ամենահետևողական Ն. Ակիմյանը Թադեոսի և Սանդուխտի «Վկայաբանության» քննության առիթով գրում է. «Անանուն ժամանակագրութիւն Մ. Խորենացիէն առնելով կը գրէ. իսկ ըստ հրամանի Փրկչին մերոյ Թադեոս, որ էր մի յեթանասանիցոյ, եկն յՈւոհա առ Արգար թագաւոր և թծկեաց զնա ամենայն տամբ իւրով և շինեալ անդ եկեղեցի՝ ձեռնադրեաց քահանայ զԱդէ, որ էր կերպասագործ թագաւորին: Եւ եկեալ զնաց անտի ի Հայս՝ քարոզել զքանն կենաց: Իբրև զգաց զգալուստ նորա Սանատրուկ արքայ Հայոց, զնաց ընդ առաջ նորա և սպան զնա յԱրտագ գաւառի, ի գետալն Բագրոտ»³⁴: Քաղումը, հիրավի, կատարված է Խորենացու Պատմությունից, բացառությամբ **Բագրոտ** գյուղանվան: «Անանուն ժամանակագրութիւն» անվան տակ Ն. Ակիմյանը նկատի ունի Մատենադարանի 981 թ. թղթե ձեռագրի (№ 2679) 28v—70v էջերի բովանդակությունը, որ երկիցս հրատարակված է³⁵: Անկախ Անանուն, Անանիա Ծիրակացի թե մեկ այլ հեղինակի պատկանելու հանգամանքից (Ն. Ակիմյանը այն համարում է «Դատիթ քահանայի խմբագիր ժամանակագրություն»)՝ խորագրում իսկ ասված է՝ «Մովսէսի Խորենացուց և Անդրեասի», որ ինքնին աղբյուրի հղում է նշանակում³⁷: Արդ, արծարծվող «Ժամանակագրությունն» ավարտվում է կայսր Հուստինանոսի երկու տարվա գահակալության և Հայոց ՃԼԴ (134=685 թ.) թվականին կատարված դեպքերի հիշատակությամբ: Եթե այն կազմվեր այս թվականից ավելի ուշ, ապա հեղինակը կիմանար կայսեր գահակալության հաջորդ տարիները ևս և կշարունակեր եղելությունների թվարկումը: Ուստի իրավացի են հայագետները, երբ այն ճանաչում են իրապես որպես 7-րդ դարի հուշարձան, որով ունենք Խորենացու բնագրից քաղումներ կատարող այդ դարում ապրած մեկ հեղինակ ևս³⁸:

³² Վ. Հացունի, Հայաստանեայց եկեղեցին Լուսավորչէն յառաջ», «Բագմավեպ», 1925, էջ 225, 257, 289:

³³ Կարծիքների քննությունը տես Ն. Ակիմյան, Մատենագրական հետազոտություններ. Վկայաբանություն և Թադէի և Սանդխտոյ կուսին և կանոնք Թադէի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1969, էջ 403—426:

³⁴ Ն. Ակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 221—222:

³⁵ Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ լէ դարո ի հնագոյն ժամանակագրաց, Վեներիկ, 1904: Նաև՝ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Ծիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 357—399:

³⁶ Տես «Հանդէս ամսօրեայ», 1957, էջ 181—185:

³⁷ Մյուս աղբյուրներն են, ըստ Ն. Ակիմյանի, Եվսեբիոսի Քրոնիկոնը և եկեղեցական պատմությունը, Եպիփան, Կայսերաց գիրք, Վրթանես Քերթոզ, Անդրեաս (վերջինիս նույնացնում է «Հիպոլիտոսի» կամ «Ազգաց գրքի» — (հետ): Liber generationis (hominum) Տես նշվ. աշխ. էջ 184:

³⁸ Մովսէս Կաղանկատվացու անունով հրատարակված «Աղվանից պատմությունը» չենք անդրադառնում, թեև նրանում կան Խորենացուց քաղված ոչ քիչ տեղիներ (I, 3—6, 12, 13, 15, II, 3), որովհետև վաղուց արդեն սպացուցված է, որ այն վերջնական ձևա-

7. Խորենացու Պատմությանն ամփոփող հաջորդ երկը «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնկան երիցու» խորագիրը կրող կարճատև բնագիրն է՝ բաղկացած երեք դրվագից («Յաջորդութիւն թագաւորացն ի Տրդատայ» «Նորոգումն վկայարանին ս. Հռիփսիմէի ի Կոմիտասէ» «Ժամանակք հայրապետացն Հայոց»)՝³⁹։ Եթե հետևելու լինենք խորագրի և երկրորդ մասի ավարտի հիշատակության տվյալներին⁴⁰, հեղինակը 618/619 թվականից հետո ապրած ժամանակագիր է, իսկ եթե նրա ժամանակը սահմանենք ըստ հայրապետների թվարկման, ապա նրան պիտի համարենք Ստեփանոս կաթողիկոսի (788—790 թթ.) ժամանակակիցը։ Համենայն դեպս՝ այս Եզնիկ (Եզնակին Կողբացու հետ նույնացնելու և բնագրի մեծ մասը անագանագույն—հետամուտ հայտարարելու Ն. Ակինյանի դրույթները համոզիչ չեն։ Այդ կարելի է փաստել «Նկարագիր կարգացի» առաջին իսկ դրվագի վերջում Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ Եզնիկի հիշատակման փաստով, որից ազատվելու համար երախտաշատ հայագետը ընդմիջարկություն է համարում ողջ պարբերությունը։ Այս հուշարձանի տարբեր հատվածներում կան Խորենացու Պատմությանն աղերսվող տեղիներ։ Ն. Ակինյանը հավատացած է, որ քաղագրողը Պատմահայրն է, մինչդեռ նրա իսկ մատնացուցած իրողությունները հակասակն են ապացուցում.

ա) Մաշտոցի աշակերտներից «Նկարագիր կարգացր» գիրտն՝ Ղևոնդ, Արձան, Կորյուն, Եզնիկ, որ անշուշտ Խորենացուց է գալիս (III, 4), ընդ որում՝ այդ իսկ պատճառով էլ ինքը՝ Խորենացին չի հիշված (այդ դրվագում մա իրեն չի հիշատակում):

բ) Խորենացին գիտե Սահակի Ծափակ տարբերակը (III, ԼԹ, ԽԱ), իսկ «Ժամանակ հայրապետաց Հայոցը» նրանց տարբեր անձիք է համարում:

գ) Տրդատի որդի Խոսրովին միայն Խորենացին է «ոչ համեմատ հասակի ծնողաց իրոց» (II, 29) և «փոքր էր յանձնէ և անօրս ոսկերօք» որակում, որտեղից և նա կարող էր «փոքր» հորջորջվել, ինչպես ունենք «Նկարագիր կարգացի» առաջին իսկ պարբերությունում: «Կոմէս» տերմինը ևս Խորենացուց է գալիս (III, 102) ընդ որում՝ գրեթե ողջ կապակցությամբ՝ «...և աշխարհին իրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխան» (Մ. Խոր.), «Յետ սորա կոմէսք կալան» («Նկարագիր կարգաց»):

8. Խորենացու Հայոց պատմության բնագիրը ճանաչող և նրանից բա-
ռացի քաղումներ կատարող հուշարձանների մի առանձին խումբ են ներ-
կայացնում վաղ-միջնադարյան վարքերն ու վկայաբանությունները։ Ափսո-
սանքով պիտի արձանագրել, որ Պատմահոր ապրած ժամանակի շուրջ վե-
ներ ծավալելիս այդ երկերը բնագրագիտական քննության չեն ենթարկվել,
ներ ծավալելիս այդ երկերը բնագրագիտական քննության չեն ենթարկվել,
ներ ծավալելիս այդ երկերը բնագրագիտական քննության չեն ենթարկվել,
ներ ծավալելիս այդ երկերը բնագրագիտական քննության չեն ենթարկվել,

վրում է ստացել 10-րդ դարում Մովսես Դաւիթբանացու ձեռքով: Խորենացուն վերաբերող տեղիների մասին տես Հ. Ներսես Ապիսեան, Մովսես Դաւիթբանացի (Կոչումն Կաղանկատուացի) և իր Դատմութիւն Աղոյանից, Վիեննա, 1970, էջ 58—59: Հմտ. Ա. Ա. Առաքյալ, Ալբանիա—Ալուանք в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, с. 201—202.

39 Բնական հրատարակությունը տե՛ս Զ. Ս. Շիրադյան, 1937, էջ 517—532:

Եզնական երիցու», «Հանդես ամսօրեայ», 1937, էջ 517—532:

⁴⁰ «Եղիցի յիշատակ Եզնկան»

շարժման են ենթարկվել իրենք՝ այդ հուշարձանները: Երկու դեպքում էլ մասնագիտական քննությունը կատարվել է իբրև նախնական կոսմոս կամ խորենագիտության մարզում շրջանառող պատրաստի դրույթների կիրառում: Նախ թվարկենք այդ հուշարձանները.

ա) «Վկայություն սրբոյն Շուշանկայ, որ ի Վիրս կատարեցաւ յառնէ իւրմէ յանթիպատրեայ Վրաց առաջնորդէ», կարճ՝ «Շուշանկի վկայարանության» համատուտ խմբագրություն⁴¹: Կազմված է հայերեն ընդարձակ խմբագրության այսօր մեզ անհայտ տարբերակի համատուտումով: «Բդեշխ» տերմինի փոխարեն «անթիպատրոս» ունենալը հուշում է, թե խմբագրումը տեղի է ունեցել 6-րդ դարի վերջերից ոչ վաղ⁴²: Առաջին իսկ հրատարակության իրացնողը նկատել է, որ վկայության ներածական մասը «առեալ է ի բանից խորենացոյն ի ԾԱ. և ի խթ գլխոց Գ գրոց Պատմութեան Հայոց»⁴³: Եւ հիրավի, քաղումը բառացի է, անմշան միջարկումներով կամ տարբերություններով, ընդ որում՝ ի մի են բերված «Հայոց պատմության» տարբեր գլուխներում եղած և Սահակին վերաբերող տեղեկություններն ու բնութագրումները (III, ԾԱ+III, խթ+III, ԾԱ)⁴⁴:

բ) «Վկայաբանություն սրբոյն Ոսկեայ և ընկերաց մորա» և «Վկայաբանություն սրբոց քաւշիցն, որք վկայեցան ի Բագրևանդ գաւառի ի Սուկաւէտ լեառն»⁴⁵: Այս երկու հուշարձանի ընդհանրությունը պայմանավորված է Ալանների երկրից Սաթենիկի հետ կամ նրա հետևողությամբ Հայաստան եկած քրիստոնեադավանների նահատակության սյուժեով: Վկայաբանությունների հեղինակը, ըստ բնագրերում իսկ պահպանված հիշատակարանային տեղեկության, ում Անտոն անսպասական է «Ի Հոռվմայ»: Ղ. Ալիշանի կարծիքով այդ «Անտոն Հոռվմայցին» ինքը Մովսես Խորենացին է⁴⁶: Շշտված է, սակայն, որ նման նույնացման հիմքերը չկան, որովհետև հեղինակը հականե-հանվանե հիշատակված է⁴⁷: Սակայն աներկբա է սույն վկայաբանությունների աղերսը Խորենացու Պատմությանը: Ն. Մատի կարծիքով, Սաթենիկի հիշատակությունը Խորենացու երկում հնարովի չէ, քանի որ մինչև 7-րդ դարի կեսերը գրված Վկայաբանությունները ևս գիտեն նրան⁴⁸: Կ. Կեկելիձեն արդարացիորեն նկատել է, թե Ոսկանց ու Սուքասյանց ալանական ծագումը **Ալանք և Աղուանք** եզրերի գփոթի արդյունք է,

⁴¹ Հրատ.՝ «Սոփերք հայկականք», Թ, Վենետիկ, 1853, էջ 49—55, նաև՝ Լ. Մեխքբաբեկ, Հին հայերենի քրեստոմատիա, Տփ., 1920, էջ 100—103 (վրաց.): Հակոբ Յուրտավեցի, Վկայաբանություն Շուշանկի, հրատ. Ի. Աբովյանի, Տփ., 1938, էջ 49—53 (վրաց.): Վերահրատարակությունը՝ 1978, Տփղիս, էջ 122—126:

⁴² Հմմտ. «Հանդես ամսօրեայ», 1907, էջ 123, նաև՝ Իլիա Աբովյան, նշվ. աշխ., էջ 038 (48):

⁴³ Ղ. Ալիշան, «Սոփերք Հայկականք», Թ, էջ 60, ծան. 12: Նույնը հետագայում ասել են Ն. Մառը, Ի. Զավախիշվիլին, Ն. Ալիմյանը, Ի. Աբովյանը:

⁴⁴ Տես Ի. Աբովյանի հրատ., էջ 49 (122)⁹—50 (123)³²:

⁴⁵ Բնագրերի գիտական հրատ. տես Ի. Աբովյան, IX—X դարերի վրաց-հայկական գրական առնչություններ, Թիֆլիս, 1944, էջ 9—21, 22—61 (վրաց.):

⁴⁶ Ղ. Ալիշան, Արշալոյս քրիստոնեության Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 66:

⁴⁷ Անտոն Հոռվմայցու հիշատակարանային ներածությունը և մանավանդ Սուքասյանց վկայաբանության վերջաբանը (պահպանվել է վրացերեն թարգմանությամբ) նշանակալի չափով հիշեցնում են Խորենացու վերագրվող «Հոփիսիմեանց պատմութեան» ներածական մասը:

⁴⁸ Н. Марр, Из поездки на Афон, СПб., 1899, стр. 17—18.

որը հատուկ է նաև հումանական աղբյուրներին և որ վկայաբանություններում առկա այդ շփոթը գալիս է Մովսես Խորենացու Պատմությունից (I, I, II խթ, Ծ, ԾԲ)⁴⁹: Ուրեմն պիտի եզրակացնել, որ գիտնականը այս երկու հուշարձանի աղբյուր է համարում Խորենացուն: Եվ իրոք, վկայաբանությունների հեղինակը քանիցս նշում է, թե ինքը տեղեկությունները քաղում է «ի գրոց պատմագրաց», իսկ մեկ դեպքում ուղղակի ասում. «իսկ ինչպես տեղեկացա նշմարիտ պատմողներից ու հոգևոր գրքերից, որոնք հաղորդում են Հայքի պատմություններն ու կարգավորությունները, այս երանելիները պարսից խմբից ու տոհմից էին, օտերի թագավորներից հարգված ու անվանի...»⁵⁰: Փաստորեն այստեղ ունենք աղբյուրի անմիջական հիշատակություն՝ Հայոց մի այնպիսի պատմության, ուր պատմողներին, մասնավորապես Սաթենիկին վերաբերող տեղեկություններ կան, որպիսին է միայն Խորենացու Պատմությունը: Ուրեմն՝ 7-րդ դարի առաջին տասնամյակներից ոչ ուշ գրված վարքագրական երկու հուշարձան ևս իբրև աղբյուր են գործածում Խորենացու երկը:

գ) «Վկայութիւն սուրբ հայրապետացն Հայոց Արիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկան, Գրիգորիսի, Դանիէլի»⁵¹: Նախորդների հետ նույն շարքին պատկանող հուշարձան է, բայց եթե այլ դեպքերում անհրաժեշտ էր լինում ապացուցել Խորենացու Պատմությանն ունեցած աոնջությունը, այստեղ արդեն դրա կարիքը չկա: Վկայաբանության տարբեր հատվածներում առկա են Պատմահոր երկից մեծ մասամբ բառացի քաղված մի շարք հատվածներ (Մ. Խոր., II, ՂԱ, III, Գ, III, Բ, ԺԱ, ԺԳ, ԺԴ), ընդ որում առանձին դեպքերում կարելի է այդ հատվածների հիմամբ սրբագրություններ առաջարկել Խորենացու բնագրին⁵²: Ն. Մառը հավելած էր այս վկայաբանության մեջ ևս Խորենացու աղբյուր տեսնել, բայց և միաժամանակ չէր բացառում Պատմահոր երկից քաղած լինելու հավանականությունը, ուստի եզրակացնում էր. «այս պարագային հույժ էական կոլման կունենայինք հոգուտ այն բանի, որ Մովսես Խորենացին 7-րդ դարի կեսից ոչ ուշ ապրած պատմիչ է»⁵³: Ի. Աբովյանն Խորենացուց քաղած լինելը չի մերժում, բայց որովհետև հայերենից կատարված հին վրացերեն թարգմանության սկզբնամասում Ագաթանգեղոսի մեզ հասած բնագրից հատված կա, իսկ Ագաթանգեղոսի երկը Ն. Մատի, Ն. Աղոնցի և Իվ. Ջալալխիշվիլու հետևողությամբ 8-րդ դարի խմբագրություն է համարում, Վկայաբանության ստեղծման ժամանակը համարում է այդ դարից ոչ առաջ⁵⁴: Այժմ, Գ. Լաֆոնտյենի հրատարակությու-

⁴⁹ Կորնելի Կեկելիձե, Դրվագներ վրաց հին գրականության պատմությունից, հատ. X, Թիֆլ., 1968, էջ 126 (վրաց.):

⁵⁰ Տես Ի. Աբովյան, նշվ. աշխ., էջ 22: Ներածական սույն դրվագի հայերեն բնագիրը դեռ երևան չի հանված:

⁵¹ Բնագրի հրատ. տես «Սուփերք հայկականք», Ժ, էջ 47—56: Գիտական հրատ.

Ի. Աբովյան, նշվ. աշխ., էջ 62—68:

⁵² Այսպես, օրինակ, Խորենացու բնագրում կարդում ենք. «Թեպետ և լանիություն ևս առքն հայելով՝ պարսկանոն՝ զիրն վարկաներ, այլ տեսալ զհոգույն մեծաննություն...» (III, Գ): Հունարեն «պարսկանոնի» փոխարեն վկայաբանության մեջ ունենք «թեպետ և լանիություն ևս առքն հայելով պատմանուն, այլ տեսալ զհոգույն մեծաննություն...»

⁵³ H. Mapp, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁵⁴ Ի. Աբովյան, նշվ. աշխ., էջ 0140: Ագաթանգեղոսի հատվածի հայերեն թարգմանությունը տես Պ. Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, 1982, էջ 122—123:

նից հետո, գիտենք, որ այդ թվագրությունը թյուր է, 7-րդ դարի սկզբին Ագաթանգեղոսի ընդարձակ (այսպես կոչված ազգային) խմբագրությունը արդեն հայերենից հունարենի էր թարգմանվել⁵⁵: Ուրեմն պարզ է՝ եթե ոչ ավելի վաղ, գեթ 7-րդ դարում, ինչպես Ն. Մառն էր թվագրում, վկայաբանությունը լայնորեն քաղումներ է կատարում Խորենացուց:

դ) «Պատմութիւն արքայն Ներսիսի հայրապետին և Խաղայ եպիսկոպոսին»: Բնագիրը Երուսաղեմի ձեռագրերից մեկում երևան է բերել Ն. Մառն⁵⁶, իսկ գիտական հրատարակությունը իրացրել է Ի. Աբովաձեճ⁵⁷: Երկուսն էլ ըստ ամենայնի դիտարկել են, որ բացառությամբ Փավստոսից եկող մի դրվագի, բնագիրն ամբողջությամբ քաղված ու հարասված է Խորենացու Պատմության երրորդ գրքի տարբեր գլուխներից (մասնավորապես՝ III, Ի, ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ, ԼԳ, ԼԵ, ԼԶ, ԼԷ, ԼԸ): Նախորդի պես այս հուշարձանը ևս արբագրությունների հնարավորություն է ընձեռում: Այսպես, օրինակ՝

Խորենացի

«Պատմութիւն Ներսիսի»

Եւ գերկուս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի՛ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազահելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին. և միս՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն (III, Ի):

Եւ գերկուսս զայսոսիկ բառնայ ի նախարարացն ազգաց. մի՛ զմերձաւորաց խնամութիւն զոր վասն ազահելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին. և միս՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս, կոճեղով ըստ հեթանոսական սովորութեանն:

Պարզ է, որ նախնականն ու բնագրայինը «Ներսիսի պատմության» ընթերցումն է: Ինչպես մյուս դեպքերում, այս հուշարձանն էլ Ն. Մառն թվագրում էր 7-րդ դարից ոչ ուշ ժամանակով:

ե) «Կատարումն արքայն Սահակայ Պարթևի»: Սույն խորագրի տակ առանձնացվող երկը փաստորեն Ղազար Փարպեցու Պատմության առաջին դրվագի 18-րդ հատվածն է⁵⁸: Ներկա դեպքում հեղինակային ստուգության հարցը մեզ չի զբաղեցնում⁵⁹, այլ այն, որ հիշյալ վերտառությամբ երկը մեզանում գործառնել է իբրև առանձին միավոր և պահպանվել հին վրացերեն թարգմանությամբ: Քանի որ այդ թարգմանության մեջ նկատելի է 700-ա-

⁵⁵ Guy Lafontaine, La version greque ancienne du Livre Arménien d'Agathange, Louvain-la-Neuve, 1973, p. 33—41:

⁵⁶ Н. Мapp, Предварительный отчет о работе на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902 г., стр. 15.

⁵⁷ Տես նշվ. աշխ., էջ 69—79:

⁵⁸ Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 37—38: Պատմության Սահակին վերաբերող հատվածը հայտնի է նաև առանձին ընդօրինակություններով (տես Նորայր եպս. Պողարյան, Նորագյուտ հատված Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան», «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, Երևան, 1967, էջ 263—274, նաև՝ Պարույր Մուրադյան, Հատված Ղազար Փարպեցու «Պատմությունից», «Հայագիտական հետազոտություններ», Ա., Երևան, 1974, էջ 194—226:

⁵⁹ Խնդրի ընկալությունը տես Հ. Ն. Ալիբեյան, Պատմական աղբյուրները 380—450 շրջանի համար, «Հանդէս ամսօրեայ», 1935, էջ 454—460: Հմմտ. նաև «Հանդէս ամսօրեայ», 1972, էջ 403—414:

կան թվականներին գրված Narratio...-ի բնագրային աղեցությունը⁶⁰ և վրացերեն բնագրի առաջին իսկ տողում ասված է, թե Սահակը «քստ հարց նախնի կարգի ամուսնացած էր», իսկ եպիսկոպոսների ամուսնացածությունն արգելվեց վեցերորդ տիեզերական ժողովի որոշմամբ 692 թվականից⁶¹, ուրեմն համապատասխան հայերեն բնագիրը գոյացել կամ թարգմանվել է 7-րդ դարի ավարտից ոչ շուտ: Մենք այստեղ չենք քննարկելու նաև Փարպեցուց քաղված հատվածների առնչությունը խորենացու «Հայոց պատմության» համապատասխան դրվագներին որոնցով ի մասնավորի զբաղվել են խալաթյանը, Ն. Բյուզանդացին, Ն. Ակինյանն ու Պ. Տեր-Պողոսյանը⁶², այլ անհրաժեշտ ենք նկատում արձանագրել, թե հայերենից հին վրացերեն թարգմանված «Կատարումն սրբոյն Սահակայ Պարթևի» բնագրում կան ուղղակիորեն խորենացուց վերցրած հատվածներ, որոնք ճանաչել և առանձնացրել է այդ երկի ուսումնասիրությամբ զբաղված հայագետ Ի. Աբուլաձեն⁶³: Իրողությունը փաստելու համար ասենք միայն, որ քաղագրողը անհրաժեշտ է համարել կրկնել խորենացու այն վերապահությունը, թե «Բայց թե ասիցէ ոք՝ պարտ է մեզ զասացեալսն մեծին Սահակայ ի Պարսից հրապարակախօսութեանն գրել՝ զիտասցէ, զի ոչ յումէքէ ի լսելիս մեր հասեալ է բովանդակն ճշմարտութեամբ, և ոչ մէք ի պատմութեանս հիսել հաւանիմք» (III, ԿԵ): Այս խոսքերի դիմաց հին վրացերենում կարդում ենք. «...անվախ էր խոսում, սակայն չհասցրինք գիտենալ նրա խոսքերի խորքը»: Կարծում ենք նոր ապացույցներ վկայակոչելու հարկ չկա:

Այսպիսով, վերևում մենք անուն առ անուն թվարկեցինք տարբեր ժանրերի պատկանող վեց հուշարձան ևս, որոնք աղերպվում են խորենացու Պատմությանը կամ քաղումներ կատարում նրա բնագրից: Այդ հուշարձանների առանձնացումը պատահական չէր. նրանք բոլորը միջնադարում հայերենից թարգմանվել են վրացերեն և պահպանվել Աթոռի Վրաց մայրավանքի «Վարք սրբոցում»⁶⁴: Զեռագիրը ընդօրինակված է 10-րդ դարի վերջերին, «նուխխորի» գրչությամբ, Ն. Մսիի ճշմամբ՝ «մրգովանի» (երկաթագիր) գաղափար օրինակից: Ի. Աբուլաձեն թարգմանությունները գետեղելի է համարում 840—960-ական թվականների արանքում, սակայն Կ. Կեկելիձեն ցույց է տվել, որ նման եզրակացության հիմնավոր կովաններ չկան⁶⁵: Ն. Մառը հակված էր թարգմանությունները թվագրել հալ-վրացական եկեղեցական միասնության շրջանով, ուստի մատնացուցում էր 7-րդ դարը: Այս եզրակացությունը անհամեմատ ավելի հիմնավոր է, որովհետև նրանցում քաղեղոնական դավանության հետքեր չկան և, ինչպես Կ. Կեկելիձեն էր ապացուցում, Տաթի վրացախոս հայերի գրական գործունեու-

⁶⁰ Հունարեն բնագրի հրատ. տես Gerard Garitte, *La Narratio de rebus Armeniae*, Louvain, 1952, Հ. Բարթիկյանի հայերեն թարգմանությունը տես «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 457—470:

⁶¹ Հմմտ. Կ. Կեկելիձե, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁶² «Հանդես ամսօրեայ», 1972, էջ 403—414:

⁶³ Ի. Աբուլաձե, նշվ. աշխ., էջ 0143—0149, Բնագրի հրատ. տես նշվ. աշխ., էջ 80—84:

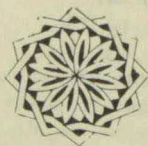
⁶⁴ Զեռագրի նկարագրությունը տես R. Blake, *Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la Laure diviron au Mont Athos*, «Revue de l'Orient chrétien», 1931, No. 28, pp. 318—329. Հմմտ. Պ. Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խրվագրությունները, էջ 112—120:

⁶⁵ Կ. Կեկելիձե, նշվ. աշխ., էջ 127—128:

թյանն առնչելու Ի. Արուստի վարկածը չի հաստատվում: Կարծում ենք, այդ է հաստատում ման գրչագրի մախօրինակի «երկաթագիր» լինելու հանգամանքը: Մի բան պարզ է՝ այս հուշարձանների հայերեն բնագրերը գոյացել ու շրջանառել են ավելի վաղ, քան կատարվել է նրանց հին վրացերեն թարգմանությունը: Եվ քանի որ նրանք բոլորը բնագրական առնչություններ ունեն Խորենացու Պատմության հետ՝ Պատմահոր երկը այդ դարում արդեն կար:

Մեր եզրակացությունն արդեն պարզ է. կամ պիտի ապացուցել այս շուրջ երկու տասնյակ հուշարձանների, հիշված հեղինակների ու թարգմանությունների անվավերականությունը, կամ ընդունել, որ Խորենացին այն դարի ու միջավայրի հեղինակ է, որոնցով ինքը ներկայանում է: Կարծում ենք, գիտության, մանավանդ բնագրագիտության նորմերով ու մեթոդներով առաջնորդվող հետազոտողի համար այլևս տարակուսելու հնարավորություն և առիթ չպիտի լինի: Բայց այդ ամենին չի նշանակում, թե պիտի բանադրել Խորենացու քննադատությամբ պարապողներին. նրանց բերած նպաստը ևս քիչ չէ՝ եթե ուզում ենք մեր պատմությունը հիմնել աղբյուրագիտական վստահելի խարիսխների վրա: Խորենացու «Հայոց պատմությունը» կարոտ է քննական հրատարակության, որով կզատորոշվեն ընդմիջարկություններն ու հետագա հավելումները, աղավաղումները կպարզվեն, և մենք ի նորո կսկսենք հասկանալ ու ճանաչել Պատմահորը: Մեր քննության առած հուշարձանները նշանակալի նյութ են ընձեռում այդ սպասելի գիտական հրատարակությունն իրացնելուն:

Եվ այնուամենայնիվ, մեր խոսքը ավարտում չէր լինի, եթե չարձանագրեինք, որ հայոց մատենագրության ավանդած «երանելի փլիխտիս», «մատենագիր», «նարտասան», «քերթող, քերթողահայր», «Պատմահայր» և այլ որակումները պարզ հանդիսություններ չեն, այլ նրա իրական վաստակը ներկայացնող եզրեր: Դժվար է ցույց տալ մեկ այլ մատենագիր, որի ստեղծած երկը հաջորդ երկու հարյուր տարիների ընթացքում այդքան հաճախ և այդքան բառացի շրջանառություն կատարեր, արգասավորելով ճանրերի, վարքերի, վկայաբանությունների, ժամանակագրությունների ու թղթերի պատկանելի մի քանակություն, որպիսիք են արդեն ներկայացված հուշարձանները: Փաստորեն Խորենացու տեղաշարժը խառնաշփոթի կմատնի տակավ առ տակավ, օղակ առ օղակ հյուսված մատենագրության շղթան: Եթե Խորենացին պայմանավորում է իրենից օգտվող հեղինակների ու հուշարձանների երևան գալը 6—7-րդ դարերում, ապա վերջիններս էլ պայմանավորում են Խորենացու կենաց ու գործի ժամանակը, նշանակությունը:

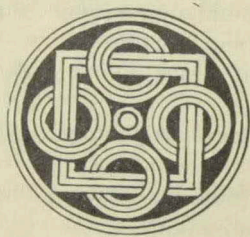

«Ես անպիտան և ունայն և թափուր յամենից լաւաց և օգտակարաց Թոմաս ծառայ ծառայից Աստուծոյ ի վայելուչ քաղաքէ Վանանդու Գողթնեաց, ձեռնամուխ եղեալ տպեցի զՉքնաղապէս՝ և զԳեղեցկաշատ Պատմութիւնս, Նախնեաց մերոց, և Հայկազունեաց Տոհմի համեղ՝ և ախորժալուր ոճիս»:

Ի մեջ այլ մատենագիտական աշխատանքների, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» մատենագիտությանն են անդրադարձել շատ և շատ հայ և օտար մտավորականներ, ինչպիսիք են Մ. Միսնասարովը, Բ. Պատկանյանցը, Կ. Կոստանյանցը, Ա. Սալմասյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Ա. Ղազիկյանը, Գ. Երումպֆը, Հ. Պետրոսյանը և ուրիշներ: Իսկ միմիայն ու հատուկ Մովսէս Խորենացուն նվիրված մատենագիտություններ են կազմել Մ. Էմինը, Վ. Լանգլուան, Գ. Գովրիկյանը, Պ. Ֆեթթերը, Խ. Ստեփանեն, Գր. Խալաթյանցը, Ն. Բյուզանդացին, Հ. Արմենը և ուրիշներ: Սակայն այս բոլորի մեջ առավել ամբողջականները Մ. Աբեղյանի, Ստ. Մալխասյանցի և Ս. Մարաքյանի կազմած ցանկերն են:

Իր իսկ կազմած Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» սույն մատենագիտության մասին Պետրոս Հովհաննիսյանը «Ներածություն»-ում գրում է.

«Ասել, թե սույն ցանկը գերծ է վրիպակներից, ճիշտ չի լինի: Հայտնի է, որ չկան ու չեն կարող լինել անթերի, վերջնական մատենագիտական ցանկեր: Ուստի մեծագույն շնորհակալությամբ կընդունենք սույն մատենագիտության վերաբերյալ ընթերցողների հայտնած դիտողությունները, լրացումներն ու ցանկությունները, որոնք հաշվի կառնվեն Մովսէս Խորենացու լիակատար մատենագիտությունը կազմելու ժամանակ»:

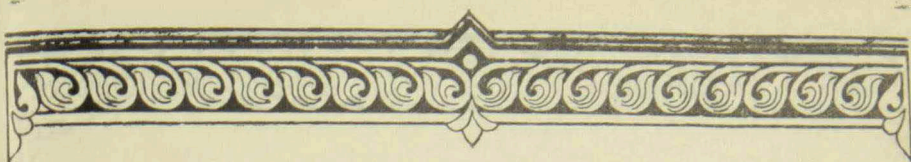

„ЭЧМИАДЗИН“
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(ИЮНЬ—ИЮЛЬ 1992 г.)

1. Энциклика Католикоса всех армян Вазгена I о создании Общеармянского Основного Капитала «Айастан», 17 марта 1992 г. (стр. 3—5).
2. Энциклика Католикоса Киликийского Домна Гарегина II о создании Общеармянского Основного Капитала «Айастан», 17 марта 1992 г. (стр. 6—9).
3. Слово Католикоса всех армян Вазгена I по случаю праздника соборного Св. Эчмиадзина, 21 июня 1992 г. (стр. 10).
4. Слово Католикоса всех армян Вазгена I армянскому народу по Ереванскому телевидению, 17 июля 1992 г. (стр. 11—14).
5. Решение Католикоса всех армян Вазгена I о лишении духовного сана священника Мартироса Чилингаряна и священника Давида Зелвеяна, 11 июля 1992 г. (стр. 15).
6. **Володя Абрамян**—Католикос всех армян Вазген I—почетный член Академии наук Республики Армения. По этому случаю помещено также слово благодарности Католикоса всех армян Вазгена I, 21 июля 1992 г. (стр. 16—19).
7. Торжество завершения учебного 1991—1992 гг. Духовной Академии Св. Эчмиадзина. Помещены также доклад инспектора Духовной Академии епископа Аниания Арабаджяна и благословительное слово попечителя Духовной Академии архиепископа Нерсеса Позапаляна, 19 июня 1992 г. (стр. 20—26).
8. Церковная хроника первозпрестольного Эчмиадзина за июнь—июль месяцы (стр. 27—28).
9. Проповедь архиепископа Шаге Аджемяна в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина, 27 июня 1992 г. (стр. 29—32).
10. Проповедь архиепископа Нерсеса Позапаляна в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина, 21 июня 1992 г. (стр. 33—36).
11. Проповедь архиепископа Нерсеса Позапаляна в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина на праздник Вардавар, 26 июля 1992 г. (стр. 37—40).
12. Освящение армянской молельни Св. Воскресения в столице Абхазии Сухуми 10 мая 1992 г. (стр. 41—42).
13. **Акоп Кеосеян**—Святое Миров (исследование)—(стр. 43—45).
14. **П. А. Акопян**—Несколько вопросов исследования армянских мартирологов (исследование и оригинал)—(стр. 46—69).
15. **Ерванд Мелконян**—Мовсес Хоренаци в журналах «Арагат» и «Эчмиадзин» (исследование)—(стр. 70—84).
16. **Паруйр Мурадян**—Текстуальные следы «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци в сочинениях VI—VII вв. (исследование)—(стр. 85—98).
17. Новая библиография «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци (рецензия)—(стр. 99—100).

ETCHMIADZIN
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(JUNE—JULY 1992)

1. Encyclical of His Holiness Vasken I, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the creation of «Armenia» pan-Armenian fund, 17-th March 1992 (pp. 3—5).
2. Encyclical of His Holiness Garekin II, Catholicos of the Great House of Cilicia, on the occasion of the creation of «Armenia» pan-Armenian fund, 17-th March 1992 (pp. 6—9).
3. Address of His Holiness Vasken I on the occasion of the feast of Holy Etchmiadzin's Cathedral, 21-st June 1992 (p. 10).
4. Address of His Holiness Vasken I to the Armenian people from the TV of Yerevan, 17-th July 1992 (pp. 11—14).
5. Sentence of His Holiness Vasken I about the apostasy of Fathers Mardiros Tchilinguirian and David Zelveyan, 11-th July (p. 15).
6. **Volodya Abrahamian**—His Holiness Vasken I, Catholicos of All Armenians. Honorary member of the Republic of Armenia's Academy of sciences. On this occasion it is given also the address of thanks of His Holiness, 21-st July 1992 (pp. 16—19).
7. Festivity at the end of the 1991—1992 school year of Holy Etchmiadzin's Spiritual Seminary. It is given also the report of the director Bishop Ananya Arabadjian and the blessing address of Archbishop Nerses Bozabalian, chancellor of the Holy See and rector of the Spiritual Seminary, 19-th June 1992 (pp. 20—26).
8. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of June and July 1992 (pp. 27—28).
9. Sermon of Archbishop Shahé Adjemian in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 7-th June 1992 (pp. 29—32).
10. Sermon of Archbishop Nerses Bozabalian in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 21-st June 1992 (pp. 33—36).
11. Sermon of Archbishop Nerses Bozabalian in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, on the occasion of the feast of Transfiguration, 26-th July 1992 (pp. 37—40).
12. Consecration of St. Resurrection chapel of Sookhoomy, capital of Abkhazya, 10-th 1992 (pp. 41—42).
13. **Hakob Keuseyan**—Holy Oil (study)—(pp. 43—45).
14. **Pion Hakobian**—A few questions of the study of Armenians' martyrology (study and original text)—(pp. 46—69).
15. **Yervand Melkonian**—Movses Khorenatzy in the monthlies of «Ararat» and «Etchmiadzin» (study)—(pp. 70—84).
16. **Parooyr Mooradian**—Textual traces of Movses Khorenatzy's «History of Armenians» in the work of the VI—VII centuries (study)—(pp. 85—98).
17. New bibliography of Movses Khorenatzy's «History of Armenians» (literary critic)—(pp. 99—100).

„ETCHMIADZINE“
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIÈGE D'ETCHMIADZINE
(JUIN-JUILLET 1992)

1. Encyclique de Sa Sainteté Vasken Ier publiée le 17 mars 1992 à l'occasion de la création du Fonds «Arménie» (pp. 3—5).
2. Encyclique de Sa Sainteté le Catholikos Karékine II publiée le 17 mars 1992 à l'occasion de la création du Fonds «Arménie» (pp. 6—9).
3. Message de Sa Sainteté Vasken Ier prononcé le 21 juin 1992 à l'occasion de la fête de Saint-Etchmiadzine (p. 10).
4. Message de Sa Sainteté Vasken Ier adressé le 17 juillet 1992 au peuple arménien par la télévision d'Erévan (pp. 11—14).
5. Décret du 11 Juillet 1992 de Sa Sainteté annonçant que les prêtres Martiros Tchilingarian et David Zelveyan ont été défroqués (p. 15).
6. **Volodia Abrahamian**—Le Catholikos de tous les Arméniens Vasken Ier est élu membre d'honneur de l'Académie des Sciences de la République d'Arménie. Texte de l'allocution de Sa Sainteté prononcée à cette occasion (21 juillet 1992—(pp. 16—19).
7. Cérémonie de clôture de l'année scolaire 1991—1992 au séminaire théologique du Saint-Siège d'Etchmiadzine (Textes du rapport de l'évêque Anania Arabadjian et du message de bénédiction de l'archevêque Nersès Bozabalian (recteur du séminaire) adressé aux séminaristes (pp. 20—26).
8. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours des mois juin—juillet 1992 (pp. 27—28).
9. Sermon de l'archevêque Chahé Adjémian prononcé le 7 juin 1992 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (pp. 29—32).
10. Sermon de l'archevêque Nersès Bozabalian prononcé le 21 juin 1992 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (pp. 33—36).
11. Sermon de l'archevêque Nersès Bozabalian prononcé le 26 juillet 1992 à l'occasion de la fête de la Transfiguration (pp. 37—40).
12. Consécration de la chapelle arménienne de la Ste. Résurrection à Soukhoumi (République autonome d'Abkhazie)—(pp. 41—42).
13. **Hakob Keusseyan**—«Le Saint Chrême» (étude)—(pp. 43—45).
14. **P. H. Hakobian**—«Quelques problèmes concernant l'étude des Actes des Martyrs» (étude et textes)—(pp. 46—69).
15. **Yervande Melkonian**—Movsès Khorénatsi dans les revues «Ararat» et «Etchmiadzine» (étude)—(pp. 70—84).
16. **Parouir Mouradian**—«Les traces textologiques de l'«Histoire d'Arménie» de Movsès Khorénatsi dans les ouvrages des VIe—VIIe siècles (pp. 85—98).
17. La nouvelle bibliographie de l'«Histoire d'Arménie» de Movsès Khorénatsi (pp. 99—100).

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ Կոնդակը «Հայաստան»	
Համահայկական Հիմնադրամի ստեղծման առթիւ	3
ՄԵՇԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ Կոնդակը «Հայաստան» Համահայկական Հիմնադրամի ստեղծման առթիւ	6
Տօն կաթողիկէ Սբ. Էջմիածնի	10
Ամենայն Հայոց Հայրապետ Տ. Տ. Վազգէն Ա-ի խօսքը ուղղում հայ ժողովրդին Երեսնի հեռուտացողից	11
Կարգադրման հայրապետական վճիռ	15
ՎՈՂՈՂՅԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ	16
Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի 1991—1992 ուսումնական տարվա փակման հանդեսը	20
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ. լուրեր	27
Ըառն արքեպիսկոպոս Աճեմյանի քարոզը Մայր տաճարում	29
Ներսէս արքեպիսկոպոս Պողապալյանի քարոզը Մայր տաճարում	33
Ներսէս արքեպիսկոպոս Պողապալյանի քարոզը Մայր տաճարում Վարդապետի տոնին	37
Մովսէսի Ա. Հարություն Աղոթատան օծումը	41
ՀԱԿՈԲ ԲՅՈՍԵՅԱՆ—Արքայույս Մյուռոն	43
Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ—Հայոց վկայաբանությունների ուսումնասիրության մի քանի հարցեր	46
ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼԶՈՆՅԱՆ—Մովսէս Խորենացին «Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերում	70
ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱՆՅԱՆ—Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» քննարկման հետքերը 6—7-րդ դարերի երկերում	85
Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» նոր մատենագիտություն	99
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	101
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	102
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	103

Խմբագիր՝ ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼԶՈՆՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
 Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie.

Հանձնված է արտադրության 15.06.1992 թ.: Ստորագրված է տպագրության 28.08.1992 թ.:
 Տպագրական 6,5 մամուլ + 1 ներդիր, թուղթ 70×108¹/₁₆, պատվեր 58:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան